કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક
વર્ષ ૧૪ • અંક ૧૦ • આસો ૧૯૯૩

૧૬૬
મો અંક

તંત્રી • રવિશંકર રાવળ
સંપાદક • બચુભાઈ રાવત

દીપમાળા

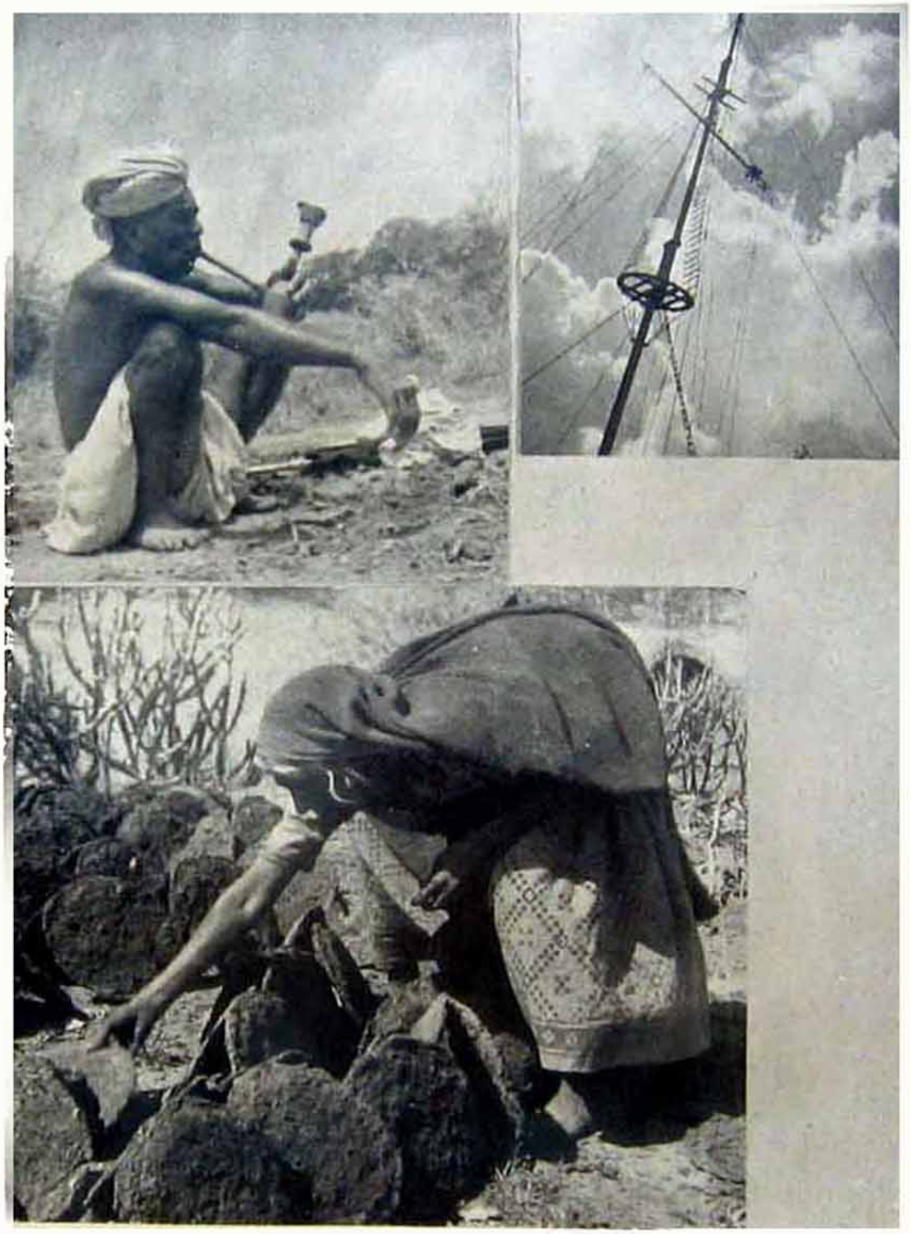
ᑫ દીવાળીને ટાંકણે બહાર ભલે ભપકાબંધ રોશની આંખને આંજી નાખે તેમ રેલાતી હોય, પણ મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં તો શાંત, ઠંડો પ્રકાશ આપતી દીપમાળા જ ટમટમતી રહે છે, અને છતાં એનાં ઓજસ્–પાવિત્ર્ય પેલી ભપકાબંધ રોશનીઓ કરતાં આપણને વધુ મુગ્ધ કરે છે. કુમારના દીવાળીને ટાંકણે બહાર પડતા આ અંકની સામગ્રીની દીપમાળા પણ એ જ પ્રકારની યોજવામાં આવી છે. ᑫ દીવાળી અને નૂતન વર્ષ બંનેને ઉદ્દેશીને લખાએલાં કાવ્યો પછી સામયિક ચિંતન માટે મૂકેલો 'અર્ધ-માનવો'નો પ્રશ્ન, જે અનેક પ્રશ્નો ચોવિશ્વની છણાવટ અત્યારે માગી રહ્યા છે તેમાંનો સૌથી અગત્યનો એક રજૂ કરે છે. ᑫ ભારતીય ચિત્રકલાના ગુજરાતી સંપ્રદાય ઉપરનો લેખ, ગુજરાતની એ બાજુની અસ્મિતા કેટલી ખીલેલી હતી તેનું માર્મિક બયાન આપે છે. ᑫ દૈનિક જીવનના ચાલુ પ્રસંગોમાંથી પણ માનવસંસ્પર્શી હૃદય કેવું કલાવિધાન સરજાવી શકે છે એ 'સાવકી મા'ની નાની વાર્તાથી જણાશે ᑫ ઇંગ્લેંડના જાણીતા રાજદ્વારી લૉર્ડ સ્નોડને જેને 'સંધિ' કહેવામાં પણ શરમ માની છે એ, મહાયુદ્ધ પછીના 'વર્સાઇલીની સંધિ'એ આજે જગતને એવા સર્વનાશની અણીએ લાવી મૂક્યું છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોનો જરા સરખો પ્રકમ્પ પણ મોટા જ્વાળામુખી રૂપે ફાટી નીકળે એમ છે. 'જગત કયે રસ્તે' તમને આજની એ સ્થિતિ અને તેનાં પરિણામોથી વાકેફ કરશે. ᑫ અવકાશના ધાડપાડુઓ સમા ધૂમકેતુઓ ને ઉલ્કાઓનો 'સૂરજના કપૂતો'માં અપાએલો ચિતાર, અનન્ત આકાશમાં આપણી નજરે અજબ લાગતા એક ઘટનાક્રમની સાદી સમજણ આપે છે. ᑫ 'તેંતાળીસ વરસનાં વેર' એ આપણી નજર સામે જ બની રહેલા ચીન–જાપાનની અથડામણના ઇતિહાસને આલેખે છે. ᑫ ચાલુ લખાણો અને વિભાગોનું નાવીન્ય જણાવી અટકવા પહેલાં આ અંકમાં, હિંદના નકશા પર પીળા રંગમાં રજૂ થતાં આપણા રાજસ્થાનોની ખદબદતી માનવતાનો જે ભેર આપણે ગુમાવ્યો છે તે શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદીના 'માધુકરી'માંના પરિચય પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કર્યા વિના નથી રહી શકાતું. સાલ મુબારક.

કુમાર

આસો ૧૯૯૩

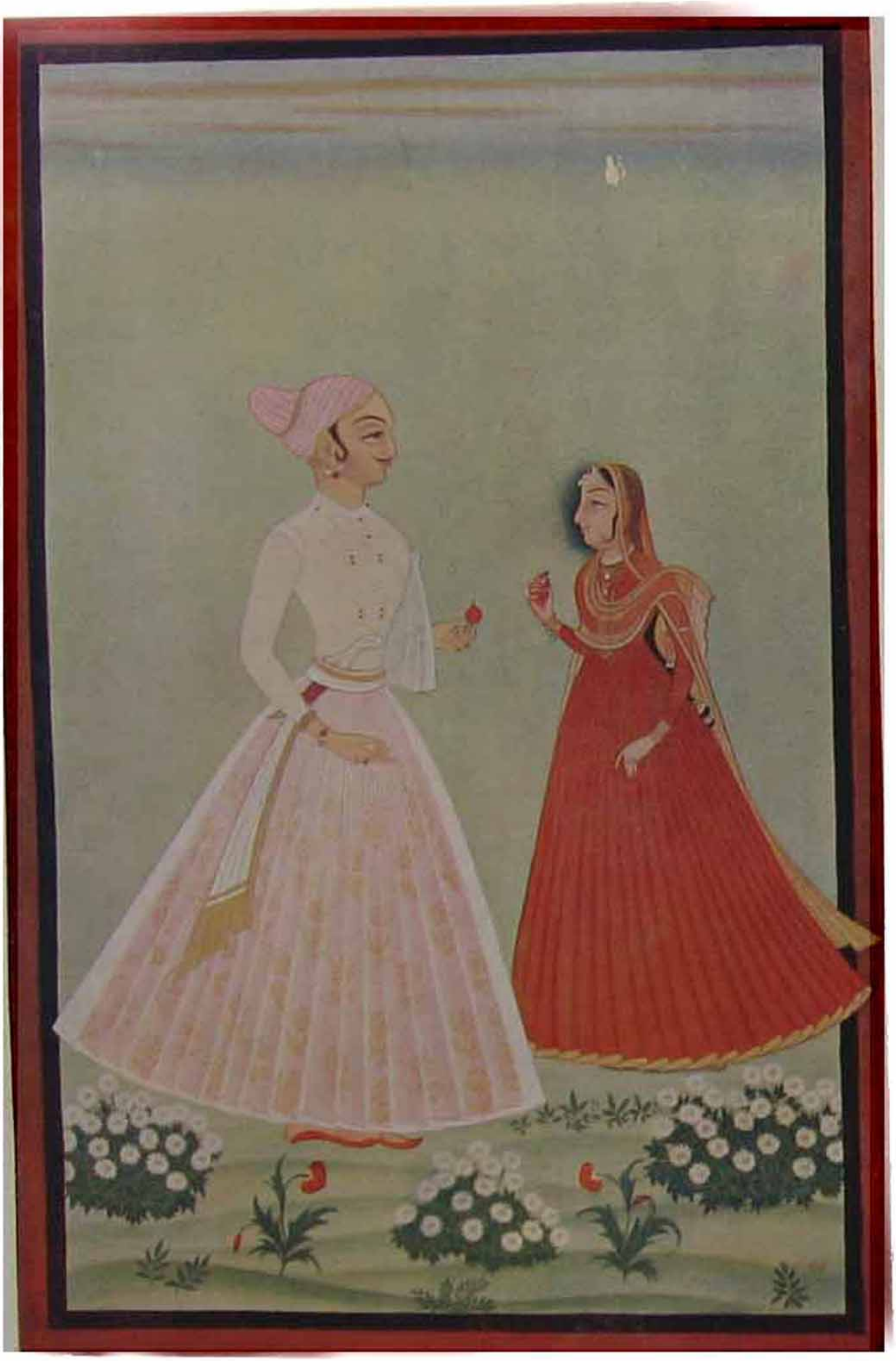
અંક ૧૯૬

મુદ્રક • બચુભાઇ રાવત: તંત્રી અને પ્રકાશક • રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂ. ૩: છુટક નકલના ૧૦ આના. મુંબાઇના એજન્ટો • આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપરઃ ડાબી બાજુ, 'દીનનો દિલાસો'–ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ (મુંબાઈ), પહેલું ઈનામ; જમણી બાજુઃ 'ઊડ, ઊડ, આકાશે જા!'–ભાઈ બાબુ જેરામ આસર (કોચીન), બીજું ઈનામ; નીચેઃ 'છાણાવાળી'- ભાઈ એમ. એસ. પથરાવાલા (અમદાવાદ), ત્રીજું ઇનામ.

રાજપૂત દંપતી

સર ચિનુભાઇના સંગ્રહમાંના રાજપૂત કલમના એક જૂના ચિત્રની અનુકૃતિ

ચિત્રકાર · બંસીલાલ

વર્ષ ૧૪ • અંક ૧૦ ◂ ▸ આસો • ૧૯૯૩

દીવાળી દીપજે

• અનુષ્ટુપ •

ભરેલા ભોમપાત્રે આ, વિશ્વના ભવ્ય આંગણે,
દૂધાળી વ્યોમગંગાની સહસ્ર દીવટે વણ્યો,
દિશાઓ પ્રોજ્જ્વલે એવો, વ્યોમમાં ઓગળે શિખા
અનંતે આભની પાળે, માંગલ્ય દીવડો રૂડો.

ઉષાના દિવ્ય રંગોથી છાંટીને રમ્ય છાંટણું,
ધનુષ્યે સ્વસ્તિકો પૂરી, બિછાવી જ્યોતિપાથણું,
પ્રતિષ્ઠા ત્યાં કરૂં તારી, અર્પું હું અર્ઘ્ય-અંજલિ,
ઉજાળી માનવી હૈયાં, દીવાળી દીપજે ભલી.

ચન્દ્રવદન મહેતા

ઉષાના ઓશીકે

• શિખરિણી •

ઉષાના ઓશીકે ઉદિત રવિ રાજા વળી થયા,
સુતેલા સંધ્યાને શિબિર ક્ષિતિજોના મુલકમાં;
જનોની જંજાળો, તિમિર ધરતીનાં, જગતનાં
સુભાગ્યો દુર્ભાગ્યો નિત ચિતવતા ને પતવતા.
ઉઠ્યાં છે કલ્લોલી વિહગ ઋતની જાગૃતિ ઋચા,
સુતેલી સૃષ્ટિની મૃદુ કિરણસ્પર્શે ઋજુ ત્વચા
સ્ફુરે છે અંગાંગે પુલક, નસમાં રક્ત તલકે
અરણ્યે મેદાને ગિરિશિખર વા અબ્ધિ ફલકે.

પનોતે આ પ્હોરે જગતપટ પ્હોળો ઉખળતો
અહીં દૃષ્ટિ સામે: જગ બઢત શું સંસ્કૃતિ-દિશે
મહા ફાળે! ત્યાં તો ધણુધણુત ગોળા વછુટતા
બધું બાળે ઝાળે ભસમ; મસ ધૂમો દિલ દહે.
છતાં જાણું મારી ધરતી પર ક્યાંકેય સવિતા
સદા જાગી, ને ભો નહિ તિમિરનો છે દિલ, મિતા!

સુન્દરમ

સામયિક ચિંતન

દેશની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ધરમૂળથી પલટો આણીને ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાશ્રયી શિક્ષણ આપવાના ગાંધીજીના પ્રસ્તાવની આજે ગંભીર છણાવટ થઇ રહી છે એ કાળે આ વિચારો ઉચિત જણાશે.

અર્ધ માનવો

જગતની પ્રજાઓ માત્ર આજે નવા પલટા લેવા માંડી છે ને હિંદ પણ હવે તેમાંથી જરા યે બાતલ રહી શકે એમ નથી, એવે વખતે એ યુગસર્જનના કાર્ય માટે પ્રત્યેક માનવીમા તેની સર્વ શક્તિનો ઉગમ થવો જોઇએ. એ કાર્ય કરવાની લાયકાત અને તાકાત કેળવાવી જોઇએ. આપણામાંથી કેટલા માનવીઓ પોતાનાં નવાં કર્તવ્યો પાર પાડવાને સંપૂર્ણ શક્તિ બતાવી શકશે!

ઇંગ્લંડમાં વિલ્ટશાયરમાં એક ડૉકટરે બેકાર બનેલા માણસોને ઉપયોગી અને આરોગ્યપ્રદ કામમાં રોકવાને પોતાની કેટલીક જાગીર રોકીને પ્રયોગ આદર્યો હતા, એ ઉદ્યોગાશ્રમમાં આવનારા મનુષ્યોના અનુભવપૂર્ણ અવલોકનથી એ ડૉકટરે એક સચોટ વાત કહી છે. તે એ કે, એઓ પૂર્ણ વિકસિત મનુષ્યો નથી પણ અર્ધમાનવો છે.

શહેરમાં વસેલા, ઉછરેલા, એક જ ધંધા માટે કેળવાએલા આ મોટા જનસમુદાયની કેટલી યે શક્તિઓ અણઘડ જ રહી છે. કેટલાક સીધા ચાલી શકતા નથી, કેટલાકનાં આંખ, કાન, બાવડાં અને હાથમાં ક્રિયાશક્તિ ખીલી હોતી નથી એનું કારણ એ છે કે સુધરેલા ધંધાઓમા જોઇએ એટલો પરિશ્રમ કરવાનો રહેતો નથી. લાખો મજૂરો, કારકુનો અને સિપાઇઓને પોતાને તો કંઇ ચીજ કરવાની હોતી જ નથી. એથી વસ્તુ કેમ બની શકે તેનો તેમને ખ્યાલ હોતો નથી. બહુ બહુ તો તેમના હાથમાં સોંપેલું યંત્ર ચલાવતાં જ માત્ર આવડે. યંત્ર ધકેલો એટલે કંઇક છપાય, દબાય કે તૈયાર ચીજ બની બહાર પડે અથવા આપેલા માપ પ્રમાણે ખાડા ખોદવાના હોય કે માલની ગાંસડીઓ ચડાવી દેવાની હોય એવાં કામોમાં માણસને પોતાની કરામતશક્તિ વાપરવાનો યોગ મળતો નથી.

વળી શહેરમાં વસતા આ અસંખ્ય જનોને જીવનમાં કુદરતનો પરિચય ભાગ્યે જ મળે છે, એટલે કુદરતની સરજેલી ચીજોનું અવલોકન અથવા ઉપયોગ તેમને સૂઝતો નથી. આવા સંજોગોને લીધે જ જીવનના અસલ પ્રસાદ વિના રહેલા એ જીવોને ડૉકટરે અર્ધમાનવો કહ્યા છે.

હાલની બધી કારખાનદારી અધમ છે એમ તો ન જ કહી શકાય. કેટલાંક બનાવટોમાં તો માણસની બેહદ શક્તિઓ આવિષ્કાર પામતી દેખાય છે. ખાસ કરીને લોખંડ અને પોલાદની કૃતિઓમાં ગજબ ચાલાકી અને શક્તિ પ્રકટ થાય છે. પણ કેટલા યે ધંધામાં તો સમાજનું સુખ કે સુધારો બાજુએ રહ્યો, પણ જેઓ તેમાં કામ કરે છે તેમનાં તન અને મન પણ નંખાઇ જાય છે.

કેળવણી એટલે તંદુરસ્ત ભેજા સાથે તાકાત અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ એવો તેનો અર્થ હોય તો શાળામાં મળતી કેળવણી માટે, શહેરી તાલીમ માટે અને રોજગારની ધમાધમ માટે તરફડતા જુવાનો એ આદર્શ માટે ભીણા પડવાના. આજની સંસ્કૃતિ મનુષ્યની કુદરતી તાલીમ રૂંધે છે અને બીજી તરફ તેની ખોટ પૂરનારી સાચી શાળા તે આપી શકતી નથી.

એકાદ મુંબાઇગરાને વનપ્રદેશમાં જવાનું થાય તો સુધરેલી કેળવણીવાળાની શી અસહાય સ્થિતિ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવે. કુદરતની ગોઠવણો તે સમજતો નથી, તેથી તેનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. હાથપગથી શું કામ લેવું તેની તેને તાલીમ નથી. શહેરી વનજીવન માટે સાવ નકામો વસાહતી બનેલો માણસ ગામડામાં શી રીતે જઇ શકે?

અસલી જમાનામાં તો પરભોમ ખેડનારો આમ્યજન હતો, એટલે જમીનનું જ્ઞાન તેને તાજું હતું. મુલકને તે ઓળખી શકતો અને ત્યાં કોઇપણ મુશ્કેલી પડે તો તેનો સામનો કરી શકતો. એના મુકાબલે આજનો શહેરી કોઇ નવી ભૂમિના પેટાળમાંથી આજીવિકા ઉત્પન્ન કરવા નીકળે તો શી દશા થાય? એ તો ભાગીને પાછો શહેરમાં જ ભરાવાનો અને બેકારોમાં ભરતી કરવાનો. શહેરી સગવડની તેને આદત પડી છે. ચકલે ને ચૌટે દુકાનોમાંથી (અનુસંધાન આગળ પૃ. ૫૦૩ મે)

ચિત્રકલા: ગુજરાતી સંપ્રદાય

વિક્રમના ચૌદમા સૈકામાં ગુજરાતનાં નરનારી

ચૌદમા સૈકાના એક પ્રાચીન ઓળિયામાંની ગુજરાતી કલા

હિંદુસ્તાનના નવા વિજેતાઓએ તેને અસંસ્કારી અને કોઈ પણ જાતની પોતીકી કલા-સંસ્કૃતિ વિનાના દેશ તરીકે લગભગ અરધી સદી સુધી ફૂટી માર્યા પછી, છેક વીસમી સદીના પ્રભાતકાળે પશ્ચિમના જ એક કલાકોવિદ શ્રી ઇ. બી. હાવેલને હાથે તેની ખરી પરખ થઇ. તેમની સત્યપારખુ દૃષ્ટિએ ભારતીય કલાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરાવ્યું અને તેના મૂળમાં તેની ઇતિહાસપુરાતન સંસ્કૃતિનાં પોષણ પારખ્યાં.

અજંતા, ઉત્તરપૂર્વભારત, રાજપૂત, મુગલ એમ બધા કલાઓના સ્રોત તથા તેમનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની સાચી મોજણી કરવામાં આવી. તે સાથે ભારતનાં પ્રાંતેપ્રાંતનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યની પણ વ્યક્તિત્વ અને વિશિષ્ટતાઓ પરત્વે પરખ થઇ ને એમાં મોઢેરા ડભોઇ ને પાટણ, ઝીંઝુવાડા ચાંપાનેર ને અમદાવાદનાં વિશિષ્ટ ગુજરાતી સ્થાપત્યની ગણના થઇ.

પરંતુ ગુજરાતને પોતીકી ચિત્રકલા પણ છે, અને એ તળપદી શૈલીએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિના ધબકાર ઝીલ્યા છે એ શોધ એક પચ્ચીશી સુધી થઇ ન હતી. ગુજરાતમાં મળી આવતા ચિત્રકલાના અવશેષોને રાજપૂત ઢબના પશ્ચિમ ભારતની કળાના ફાંટા તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હતા.

ઇ. ૧૯૨૨માં હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથના પ્રકાશન વખતે દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પોતાની પાસેના 'વસંતવિલાસ'ના ઓળિયામાંની કવિતા તેમાં પ્રકટ કરવા આપી તે વેળા તેમાંનાં ચિત્રો શ્રી રવિશંકર રાવળના જોવામાં આવ્યાં અને તેમણે તેને તળપદાં ગુજરાતી ચિત્રો તરીકે પરખ્યાં અને જાહેર કર્યાં. આમ, પ્રાચીન ગુજરાતી ચિત્રકળાની પ્રથમ જાહેરાત એક ગુજરાતી કલાકારને હાથે થઇ.

તે પછી તો શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ એને જગત-જાહેરાત આપી, અને હવે તો ડૉ. કુમારસ્વામી જેવા કલાકોવિદે એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં તેનો ગુજરાતી કલાના સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. —સંપાદક

એશિયાની ચિત્રકલાના પ્રાચીનતમ અવશેષો અજન્તાની ગુફાઓમાંનાં ભિત્તિચિત્રો છે. જોકે એના અસ્તિત્વની ખબર જગતને સને ૧૮૧૯માં પહેલવહેલી થઇ હતી!

અજન્તા-યુગ

એક તરફ ઇસ્વી સનના પહેલાથી સાતમા સૈકા સુધીનાં અજન્તા, બાઘ અને સિત્તાનવાસલનાં હિંદમાં-નાં, અને સિગિરિયા તથા અનુરાધાપુરનાં બૃહદ્ હિંદમાંનાં ભિત્તિચિત્રો–Fresco Painting–નો સંપ્રદાય જાણ-વામાં આવે છે.

અને બીજી તરફ પંદરમા સૈકાથી હિંદી-ફારસી (Indo-Persian) સંપ્રદાયનાં પુસ્તકમાંનાં નાનાં છબિચિત્રો (Miniature Painting)નો પ્રચાર જોવામાં આવ્યો છે.

આઠસો વર્ષનો ગાળો

પરંતુ આ બંને વચ્ચેનાં લગભગ આઠસો વર્ષના ગાળાનો હિંદી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ બહુધા અંધારામાં હતો. અજન્તામાં વ્યક્ત થએલી કલા, સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં 'હિંદી રાજપૂતકલા'ને નામે આટલા લાંબા ગાળા પછી એકાએક ક્યાંથી ફૂટી નીકળી તે હકીકત એક કોયડારૂપે લાગતી હતી.

જૈન તાડપત્ર પર ચિત્રકલા

દરમ્યાન, ઇસ્વી સનના અગિયારમા અને બારમા શતકથી માંડી છેક પંદરમા શતક સુધીના કેટલાંક શ્વેતાંબર જૈન ગ્રંથોનાં તાડપત્રઉપરનાં તેમજ કાગળ ઉપરનાં નાનાં ચિત્રોની ભાળ વીસમી સદીની શરૂઆત-માં લગભગ ૧૯૧૦ના અરસામાં લાગી. છતાં એ ચિત્ર-કલાની પદ્ધતિ અને તેનો સંપ્રદાય યથાર્થ રીતે સમ-

ઉપર: વડોદરા પાસે છાણી ગામના જ્ઞાનભંડારમાંના સં. ૧૨૧૮માં લખાએલી તાડપત્રની પ્રતો ઉપરનાં, સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં વિરલ ચિત્રો ધરાવતાં પાનાંઓમાંના બે. (શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી)

ડાબી તરફ: સં. ૧૮૮૬માં વડોદરામાં ચીતરાએલી 'મધુ·માલતી'ની પદ્યવાર્તામાંથી; રજપૂત કલમ પર મરાઠી અસર બતાવે છે.
જમણી તરફ: સં. ૧૭૭૨માં સુરતમાં ચીતરાએલી 'દુર્ગાસપ્તશતી'ની પોથીમાંથી; માર્કંડેય સુરથ રાજાને દેવીમાહાત્મ્ય કહે છે

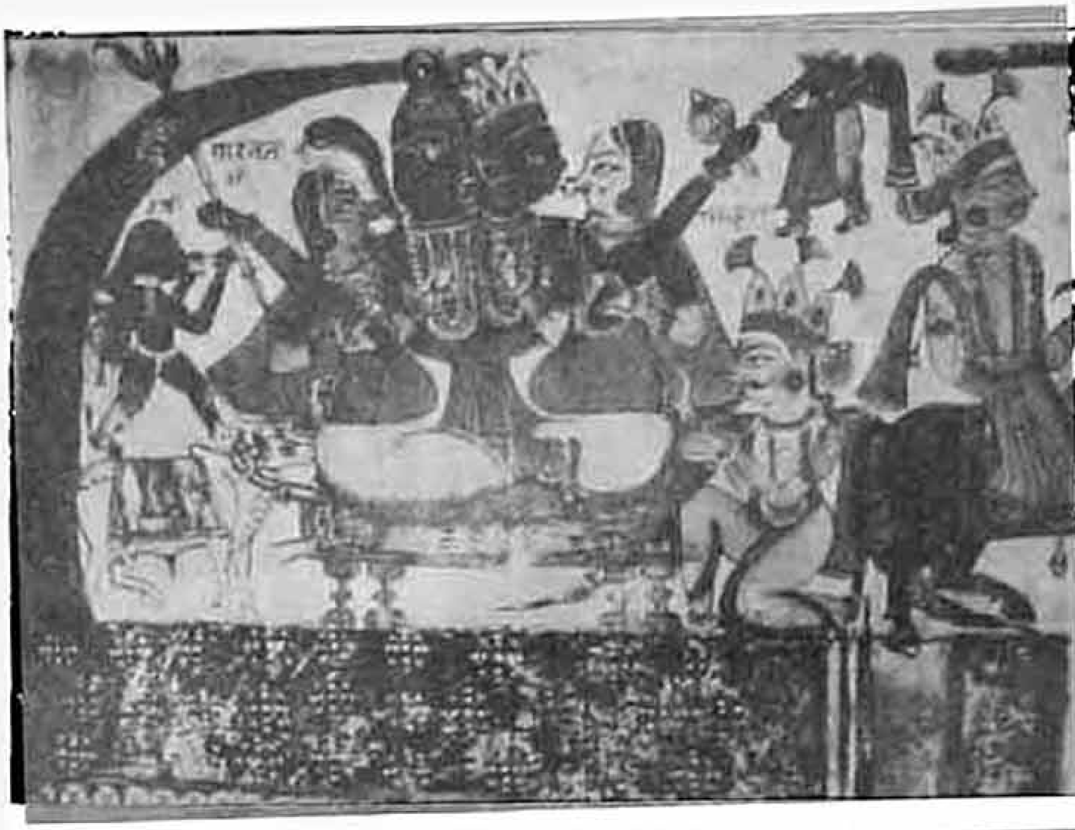
જાવતાં ઘણી મુશ્કેલી નડી.

લગભગ આ જ વખતની નેપાલી તથા બ્રહ્મદેશીય ચિત્રકલા સાથે તેનો સીધો સંબંધ જોડી શકાય તેમ નથી; કારણકે એ પરંપરા બૌદ્ધ ચિત્રોમાંથી શરૂ થઇ હતી. તેથી એ શ્વેતામ્બરીય જૈન ગ્રંથોમાંની ચિત્રકલા કોઇ અસલી સંપ્રદાયના અનુસંધાનમાં અથવા તેના ફાંટારૂપ ગુજરાતની ભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઇએ એમ ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામીએ તેમજ બીજા નિષ્ણાતોએ ઠરાવ્યું.

જૈન કે ગુજરાતી કલા?

છતાં કેવલ ધાર્મિક જૈનગ્રંથોમાં દેખાતી ચિત્રકલા ગુજરાતી જીવનના બીજા વિભાગોમાં વ્યક્ત થયાનું જણાવવામાં આવ્યું નહોતું: અને તેથી ઉપરનો અભિપ્રાય તેવા કોઈ નમૂનાની પુષ્ટિ વગર આધારહીન મનાતો હતો.

એટલામાં જૈન શ્વેતાંબર ધાર્મિક ગ્રંથોની ચિત્ર-પદ્ધતિ–Styleને આબેહૂબ મળતા આવતા 'વસંત-વિલાસ' નામના વસંતવિહારવર્ણનના અધાર્મિક અથવા લૌકિક ચિત્રપટની પ્રસિદ્ધિ ૧૯૨૨માં થઈ. 'પ્રસિદ્ધિ થઇ' એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે ૧૮૮૯માં જણાવામાં આવેલા એ ચિત્રપટમાંના દુહાઓ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ તેમાંનાં

સત્તરમા અને અઢારમા સૈકાની ગુજરાતી ચિત્રકળા

ઉપર: શિવપાર્વતી તથા વિષ્ણુ લક્ષ્મી; સત્તરમા સૈકાનો ગુજરાતમાં દોરાએલો નમૂનો
નીચે: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની દુર્ગાસપ્તશતીની પ્રત (અઢારમા સૈકાની) માંથી એક ચિત્ર : મેધા ઋષિના આશ્રમમાં સુરથ રાજા તથા સમાધિવૈશ્ય ચિત્તની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરે છે. જમણી બાજુ: સંવત ૧૮૨૩માં શીરોહીના નગરજનોએ મોકલેલા વિજ્ઞપ્તિપત્રમાંથી ચૌદ સ્વપ્ન

ચિત્રો મામૂલી લાગવાથી તે તરફ કોઇનું ધ્યાન ગયું નહોતું. કપડાં પરનાં આ ચિત્રો જૈન આચાર્યે દોર્યાં જણાય છે; છતાં તેનો વિષય, જૈનધર્મનો નથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે.

શ્રી રાવળ ગુજરાતી શૈલીને પહેલા પિછાને છે

શ્રી. રવિશંકર રાવળે 'હાજી મહમદ સ્મારકગ્રંથ' ૧૯૨૨માં પ્રકટ કર્યો. તે વખતે દી.બા. કેશવલાલ ધ્રુવે વસંતવિલાસના દૃહાનું સંસ્કરણ તેમાં પ્રકટ કરાવ્યું: તે વખતે શ્રી. રાવળનું ધ્યાન એમાંનાં ચિત્રો તરફ ગયું અને તેમણે એ ચિત્રોને સ્થાનિક ગુજરાત પદ્ધતિનાં હોવા માટે સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું.

પછી તો શ્રી ન્હાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતાએ આ ચિત્રપટને દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૯૨૬માં તેમના Studies in Indian Paintingમાં 'Secular Paintings of Vasant Vilas' એ નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ તેમણે લખ્યું; અને ૧૯૩૧માં તો તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી 'Gujarati Painting in the 15th Century–A further Essay on Vasant Vilas' એ નામનું પુસ્તક લંડનની ઇંડિયા સોસાઇટી ઑફ આર્ટ દ્વારા પ્રકટ કર્યું.

હિંદી ચિત્રકલાનું ભૂલાએલું પ્રકરણ

એમાં એમણે પ્રતિપાદન કર્યું કે મોગલ સંપ્રદાયની ચિત્રકલા અસ્તિત્વમાં આવતા પહેલાંના હિંદી ચિત્રસંપ્રદાયનો એ મહત્ત્વનો અંકોડો છે; અને તેમનો એ

ઉપર: ૧૮મા સૈકાના કાઠિયાવાડી યોદ્ધાઓ, ફિરંગીઓ વગેરે દર્શાવતાં શીહોરના કિલ્લાની ભીંતનાં ચિત્રો નીચે ડાબી તરફ: 'બાલગોપાલ સ્તુતિ' નામે વૈષ્ણવ ભક્તિના સંસ્કૃત શ્લોકોની પંદરમા સૈકાની પોથીમાંથી; કાગળ પરનાં ગુજરાતી ચિત્રો માટે આ પોથી લાક્ષણિક છે. જમણી બાજુ: 'બાલગોપાલ સ્તુતિ'ની બીજી પ્રતમાંથી

મત પંડિતોએ પણ સ્વીકાર્યો. 'એન-સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટેનિકા'ની ચૌદમી આવૃત્તિ (૧૯૨૯)માં ડૉ. કુમારસ્વામીએ હિંદી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ આપતાં, ગુજરાતી ચિત્રકલાનો એક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે તેમણે પરિચય કરાવ્યો છે.

ઇલૂરાનાં ગુજરાતી શૈલીનાં ભિત્તિચિત્રો: ૯ મું સૈકું

આ અરસામાં એટલે સને ૧૯૨૬માં ડી.વી. ટામસન નામના એક વિદેશી કલારસિકે 'रूपम्'ના એપ્રિલ ૧૯૨૬ના અંકમાં ઇલૂરાની ગુફાઓમાંનાં, અત્યારસુધી સુધી અજાણ્યુ રહેલાં, એવાં ભિત્તિચિત્રોના અસ્તિત્વની હકીકત જાહેર કરી. 'Preliminary Notes on Some Early Hindu Paintings,' Rupam (No. 26).

આ ઇલૂરાનાં ભીંતચિત્રો હિંદી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે: અજંતાનાં ભીંતપરનાં ચિત્રો અને શ્વેતામ્બરીય ગ્રંથોમાંનાં પોથી-ચિત્રો—એ બંને વચ્ચેની એ કીમતી સંયોગી કડી છે. ઇલૂરાનાં ચિત્રો ૯મી અને ૧૦મી સદીનાં હોવાનું અનુમાનાય છે. આ ચિત્રોમાં ગુજરાતી ચિત્રોની મુખાકૃતિઓની વિશિષ્ટતા—કાન સુધી પહોંચતી આંખો, અણિયાળાં નાક અને આગળપડતો છાતીનો ભાગ—એ અંશો અખિલાંશે જોઇ શકાય છે. તે ઉપરથી ગુજરાતી જૈન પુસ્તકચિત્રોનાં પુરોગામી એ ભિત્તિચિત્રો છે એમ માનવામાં બાધ નથી.

અજૈન વિષયની સચિત્ર પોથીની ભાળ

ઇલૂરાનાં ચિત્રોની પ્રસિદ્ધિ થયાનાં બેત્રણ વર્ષમાં જ ગુજરાતી કલાનું એક જ વિશેષ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થયું. શ્વેતામ્બર જૈન ચિત્રો સાથે નિકટ સંબંધવાળાં 'બાલગોપાલસ્તુતિ' નામે વૈષ્ણવીય ગ્રંથનાં ત્રીસ લઘુચિત્રો અર્ધેન્દુકુમાર ગાંગુલીના હાથમાં આવ્યાં. એને મળતાં એ જ ગ્રંથનાં બીજાં ચિત્રો અમેરિકન કલારસિક પ્રો. નોર્મન બ્રાઉનને મળી આવતાં, તેમણે તેને

અમરેલી તાબે પાંડરશીંગા ગામના નીલકંઠેશ્વર મહાદેવમાંનું ભિત્તિચિત્ર : સમુદ્રમંથન (૧૮મો સૈકો)

ગુજરાતી સંપ્રદાયના નમૂના સાધન તરીકે ઓળખાવ્યાં અને ૧૯૩૦માં એ સંબંધી બંનેના લેખો પ્રકટ થયા.

'બાળગોપાળ સ્તુતિ'નાં સુંદર ગુજરાતી ચિત્રો

તે પછી ત્રણ વર્ષે એટલે સને ૧૯૩૩માં વડોદરામાં મળેલી ઑલ ઇંડિયા ઓરીએન્ટલ કૉન્ફરન્સ વખતે પ્રસ્તુત 'બાલગોપાલસ્તુતિ'નાં ૬૦ ચિત્રોવાળી એક ઘણેભાગે સંપૂર્ણ એવી બે પોથી મારા જોવામાં આવી. એમાંનાં ગુજરાતી શૈલીનાં ચિત્રો શ્રી ગાંગુલીએ પ્રકટ કરેલાં ચિત્રો કરતાં લગભગ એક સૈકા જેટલાં પ્રાચીન છે એમ જાહેર કરવાનો સુયોગ મને મળ્યો હતો. એ વૈષ્ણવીય ચિત્રોની પોથી અમદાવાદની ગુજરીમાંથી ભાઈ ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પ્રાપ્ત કરી હતી. હાલમાં તે વડોદરાની આર્ટ ગૅલેરીમાં છે.

દુર્ગા સપ્તશતીનાં ગુજરાતી શૈલીનાં ચિત્રો

૧૯૩૪માં વૈષ્ણવીય ગ્રંથની એક બીજી ચિત્રમાલા મારા જોવામાં આવી; અને સાથે સાથે એક ત્રીજા જ વિષયનાં ગુજરાતી ચિત્રોની શોધ થઈ. શાક્ત સંપ્રદાયના 'સપ્તશતી' (ચંડીપાઠ) ગ્રંથનાં ગુજરાતી ઢબનાં બાર ચિત્રો મળી આવવાથી ગુજરાત સંપ્રદાયનાં અલ્પ સાધનોમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો થયો. એ ચિત્રો ઘસાઈ ગએલાં છે, છતાં એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જરા ઓછું નથી. એ ચિત્રો પણ વડોદરાની આર્ટ ગૅલરીમાં છે.

આમ જૈન ધાર્મિક ગ્રંથોનાં ચિત્રો ઉપરાંત બ્રાહ્મણીય વિષયોનાં ચિત્રો પ્રાપ્ત થવાથી ગુજરાત સંપ્રદાયની ચિત્રકલાનું વ્યાપક સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવી શકે છે અને એક ઐહિક જીવનને લગતા 'વસંતવિલાસ' જેવા બીજા સચિત્ર ગ્રંથની શોધ થવાથી ગુજરાતી ચિત્રોના વિષયોની વિવિધતા સ્થાપી શકાય છે.

'રતિરહસ્ય'ની પોથીમાં કામદેવનું ચિત્ર

બારમા શતકમાં રચાએલા રતિરહસ્યની પંદરમા સોળમા સૈકાની બે સચિત્ર આવૃત્તિનાં બે છુટક પાનાં મળી આવ્યાં છે. એમાંનું મકરધ્વજનું ચિત્ર પ્રાચીન ગુજરાતી સંપ્રદાયનું છે અને તે બહુ સુંદર છે. અને તે અસલ રંગમાં તથા કદમાં અહીં રજૂ કર્યું છે. બીજામાં 'કરીકરકંડા' શ્લોકને નારીકુંજરથી ચિતરી બનાવ્યો છે.

આ રીતે લગભગ પંદરમા શતક સુધીનાં વિશિષ્ટ ગુજરાતી શૈલીનાં શુદ્ધ હિંદી સ્વરૂપનાં ચિત્રોની શોધની ઊતી નોંધ પૂરી થાય છે.

મોગલ દરબારમાં ગુજરાતી ચિત્રકારો

મોગલ શહેનશાહોના દરબારી ચિત્રકારોમાં સાતેક ગુજરાતી ચિત્રકરો હતાઃ માધવ, કેશવ, ભીમ, પુંજીવા, શંકર વગેરેએ મહાભારતના ફારસી અનુવાદ—'રજમનામા'—ને સચિત્ર કરવામાં ફાળો આપ્યો છે; અને તેમનાં પોતાનાં નામ પાછળ 'ગુજરાતી' એવી સહીવાળાં ચિત્રો આજે પણ મોજૂદ છે.

ગુજરાતમાં ઉછરેલી રાજપૂત કલા

પરંતુ તે ઉપરાંત દરબારની અસરથી અલગ રહીને પણ ગુજરાતી ચિત્રકારોએ પ્રાચીન ચિત્રપરંપરાની પ્રણાલિકા સાચવી રાખી છે. હિંદુ રાજાઓના દરબારમાં પ્રાચીન હિંદી કલાનું નવું સંસ્કરણ (કંઇક અંશે મોગલ કલમની અસરથી રંગાએલી પદ્ધતિવાળું) થવા પામ્યું અને તે 'રાજપૂત કલા'ને નામે ઓળખાવાય છે. સત્તર અઢાર અને ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતી ચિત્રકારોએ દોરેલાં તેમનાં ચિત્રોના નમૂના પણ ઓછા નથી.

રાજપૂત-મરાઠી ચિત્રો

મરાઠી અમલની અસર રજપૂત કલમ પર થતાં એક નવો ફાટો ગુજરાતી ચિત્રકલાનો પડી ગયો... તે 'મધુમાલતી'ના વાર્તામાંથી તે કલમનાં ચિત્રો અહીં ઊતાર્યાં છે. આમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે દરબારના તેમજ આમ વર્ગના આશ્રિત તરીકે રહેવાથી ગુજરાતી ચિત્રકલાની પરંપરા લુપ્ત થઇ ગઇ નહોતી. તેના સમર્થનમાં છેક વિક્રમની વીસમી સદી સુધીનાં ચિત્રો અખંડિત અને અબાધિત પરંપરા સ્થાપતાં મળી આવ્યા કરે છે.

ગુજરાતી કલા આમ વર્ગની કલા છે

ગુજરાતી કલા મુખ્યત્વે આમવર્ગની કલા છે. તેનાં પ્રેરણા, વિકાસ અને નિભાવ ગુજરાતના સાંસ્કારિક જીવન સાથે ઓતપ્રોત છે; અને તેથી, પૈસેટકે સુખી એવા મધ્યમવર્ગના આશ્રયથી એ કલા ફાલીફૂલી છે.

આમ આપણે જોયું કે લગભગ એક હજાર વર્ષ જેટલો ગુજરાતી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ જૂનો છે. તે કલાનો વિશેષ અભ્યાસ થતાં, નવાં નવાં સાધનો પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે.

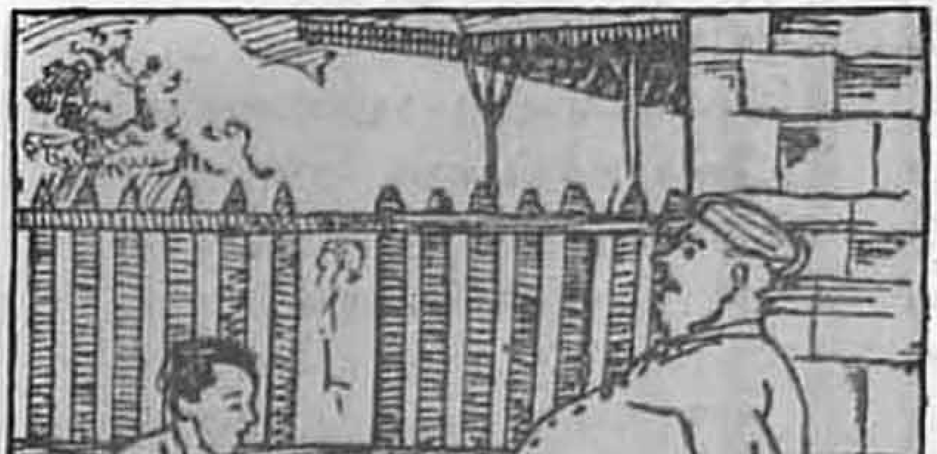
ગુજરાતી કલાની મીમાંસા

ગુજરાતી ચિત્રકલાનાં લક્ષણો, તેનું કલાતત્ત્વ, રંગપુરણી, રેખાંકન, Perspective (દૃક્‌પ્રલય), ભાવનાશૈલી, પ્રાણીજગત વનસ્પતિજગત વગેરેનો અભ્યાસ, પહેરવેશ, આભૂષણ, કુદરતનું ચિત્રણ, ભિત્તિ-ચિત્રો ઉપરથી ગ્રંથચિત્રોનો જન્મ કેવી રીતે થયો વગેરેસંબંધી ઘણુંઘણું કહેવાની જરૂર છે; પરંતુ અત્યારે તો માત્ર કેવલ ચિત્રપરંપરાની ઐતિહાસિક નોંધ જ પૂરતી માની છે.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

(અમદાવાદ સાહિત્ય સંમેલનમાં વંચાએલો નિબંધ. લેખક તથા સંમેલન-મંત્રીઓના સૌજન્યથી)

લવીંગિયાની લૂમ

ગૃહસ્થઃ છોકરા, બહાર જવાનો બીજો કોઇ રસ્તો છે ખરો ?

છોકરોઃ હા જી, હું હમણાં જ એ ઠેકાણેથી આવ્યો છું. (પ્રભા)

નવો નોકરઃ શેઠ, કાલથી મને છૂટો કરશો ?

શેઠઃ કેમ ?

નોકરઃ હું જોઉં છું કે તમને મારામાં વિશ્વાસ નથી.

શેઠઃ એમ કેમ ? મેં તો બધા મેડીપટારાની ચાવીઓ તને સોંપી છે.

નોકરઃ એ ખરૂં સાહેબ, પણ એમાંની એકે કૂંચી ક્યાંયે લાગુ પડતી નથી !

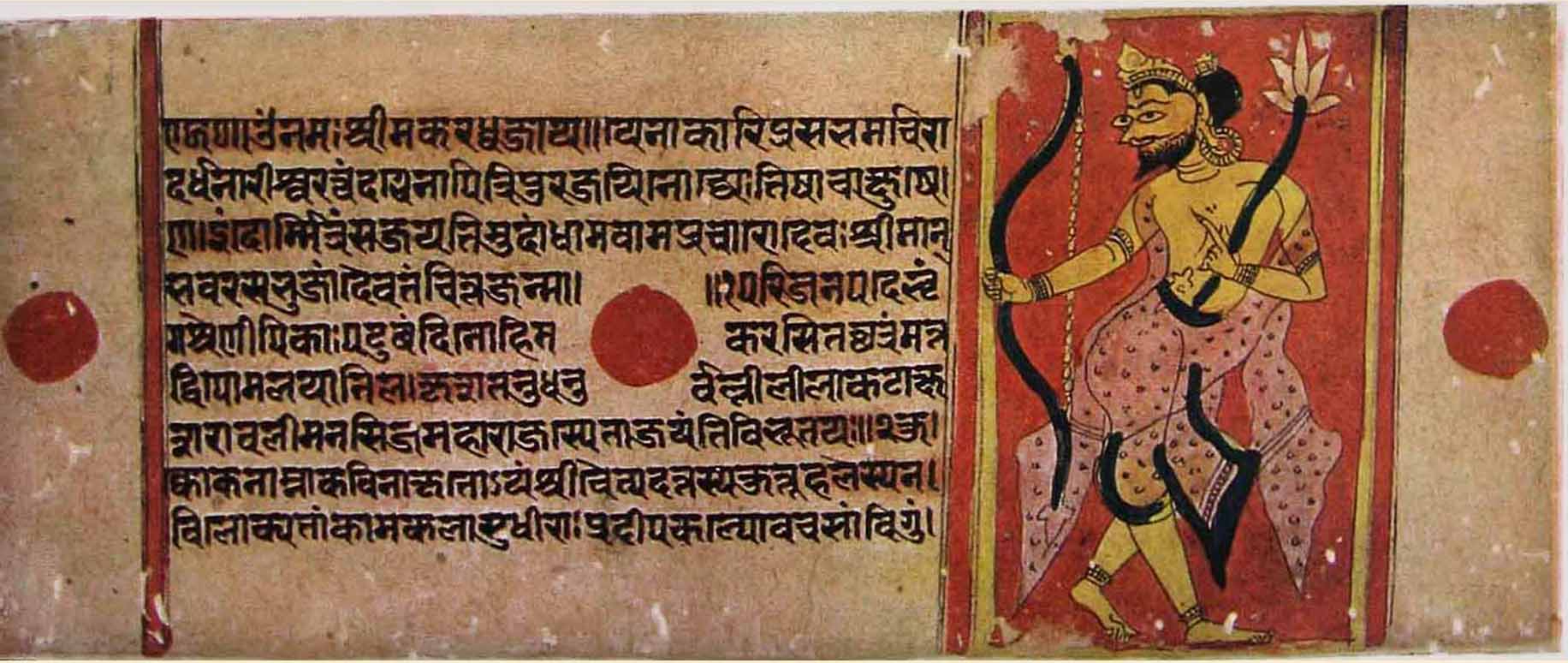
છગનઃ પેલો મોરચંદ વિશ્વાસ મૂકવા જેવો ખરો ?

મગનઃ હા, હા, કેમ ? હું તો મારી જિંદગી પણ એના હાથમાં મૂકતાં ન અચકાઉં.

છગનઃ એ તો ઠીક. હું તો તને કોઇ કીમતી ચીજ એના હાથમાં સોંપવી કે નહિ એ પૂછું છું.

શિક્ષકઃ હિંદમાં થતાં છ જનાવરોનાં નામ દે.

વિનુઃ પાંચ સિંહ ને એક વાઘ, સાહેબ !

વિક્રમની પંદરમા સદીમાં ઉતારાએલી 'રતિરહસ્ય'ની પોથીના પહેલા પાના ઉપર મકરધ્વજ (કામદેવ)નું ચિત્ર

સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં વિરલ ચિત્રોવાળી છાણીના જ્ઞાનભંડારમાંની પ્રતોનાં બે પાનાં (સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી)

વડોદરાના શ્રી આત્મારામ જ્ઞાનભંડારમાંની કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતનું એક પાનું (સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી)

રાજસ્થાની હિંદીમાં રચેલું ધ્રુવાખ્યાન (૧) નારદજી રાજા પાસ આયા (૨) શ્રી ધ્રુવજી રથમેં ગયા (૩) રાજા અરુ મંત્રી

પ્રાચીન ગુજરાતી ચિત્રકળાના ત્રણ તબક્કા

(૧) ઉપર: સં. ૧૨૧૮ની સાલની તાડપત્રનાં પાનાં પરની (૨) વચ્ચે: શોભન અને સમૃદ્ધિની ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલી કલ્પસૂત્રની કાગળની પોથી પરની અને (૩) નીચે: ધ્રુવાખ્યાનના સીવેલા પુસ્તકમાંની

દાદાસાહેબ માવલંકર

ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

મહાસભા પ્રધાનમંડળની રચનામાં મુંબાઇ ઇલાકાની ધારાસભામાં પ્રમુખ (સ્પીકર)ના આસન માટે સર્વાનુમતે વરણી પામનાર શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર–મિત્રો અને સ્નેહીઓના 'દાદાસાહેબ' –અમદાવાદની બલ્કે સમસ્ત ગુજરાતની એક ચારિત્ર્યશીલ વિભૂતિ છે. મહારાષ્ટ્ર પણ તેમને માટે ગુજરાત જેટલું જ ગૌરવ લઈ શકે છે; જોકે દાદાસાહેબે તો અત્યાર પહેલાંના જીવનમાં એક ગુજરાતી તરીકે ગુજરાતની જ સેવા બજાવી પોતાને અગ્રગણ્ય ગુજરાતી ઠરાવ્યા છે. પરંતુ આજે તો તેઓ સમસ્ત ભારતના આદરના અધિકારી બન્યા છે.

એમનો જન્મ ગુજરાતમાં જ તેમના મોસાળ વડોદરામાં ઇ. ૧૮૮૮ની ૨૬મી નવેમ્બરે થયો હતો. પેશવાઇ કાળે તેમના પૂર્વજોને અમદાવાદ પાસેનું એક ગામ ત્રણ પેઢીના ભોગવટાપૂરતું મળ્યું હતું. તેમના પિતાશ્રીના વખતમાં તે મુદત પૂરી થતાં તેમણે સરકારના ન્યાયખાતામાં નોકરી લીધી હતી.

દાદાસાહેબે હાઇસ્કૂલનાં છ ધોરણો કોલ્હાપુરની રાજારામ કૉલેજમાં પુરાં કર્યાં. ગોધરા, મહાડ, સંગમેશ્વર, રાજાપુર વગેરે ગામોએ પિતાની જોડે એ ફરેલા તે દિવસો એમની સ્મૃતિમાં સજીવ છે. એમના પિતા નિષ્ઠાવાન અને ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ હતા. તેમનાં સ્મરણો અને આદર્શોની અસર દાદાસાહેબના જીવનમાં ખૂબ ઊતરી છે. એમની છાયા તેમણે ૧૯૦૪માં બહુ નાની વયે ગુમાવતાં, તેમણે માતુશ્રીનું શાસન એક ચુસ્ત આજ્ઞાધીન પુત્ર પેઠે સ્વીકાર્યું છે. માતા નારાજ બને એવું એ કદી આચરતા નહિ. અને માતૃભક્તિની એ ઉજ્જ્વળતાએ જ તેમનામાં સાચી દેશભક્તિ પેદા કરી એમ કહી શકાય. માતાને પ્રસન્ન કરવા માટે અંગત સિદ્ધાંતોસુદ્ધાંનો પણ એમણે કેટલીકવાર ભોગ આપ્યો છે, અને એ જ બળે પ્રેરાઇને આજે તેઓ દેશના અગ્રમુખ બની શકયા છે.

એમનું વિદ્યાર્થીજીવન બહુ તેજસ્વી હતું. અમદાવાદ આવીને આર.સી. હાઇસ્કૂલમાંથી ઇ.૧૯૦૪માં મૅટ્રિક પાસ કરીને તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં ૧૯૦૮માં બી. એ. થયા. કૉલેજની એ ત્રણે શ્રેણીમાં સર્વદેશીય પ્રવીણતા માટે તેમને સ્કૉલરશિપ મળી હતી. ૧૯૦૯માં એક વર્ષ માટે ફેલોશિપ પણ મળેલી.

દેશભક્તિ તો તેમને રૂંવાડે રૂંવાડે ભરી હતી. બંગભંગની ચળવળ અને ટિળક મહારાજના દેશનિકાલ વગેરે બાબતોએ તેમને દેશસેવામાં ઝંપલાવવા પ્રેર્યા અને દેશની ઔદ્યોગિક સાધનામાં ઉપયોગી થવાય તેવા વિષયો તરીકે ભૌતિક અને રસાયણશાસ્ત્રનો વિષય ખાસ લીધો. ફેલો તરીકે ઇન્ટર આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓને તે લૉજિક (તર્કશાસ્ત્ર) શીખવતા. એમની ઇચ્છા રસાયણના વિષયમાં જ એમ. એ. થવાની હતી, પણ ૧૯૧૦મા વડીલોએ આગ્રહ કરી તેમને વકીલાતના અભ્યાસ માટે મુંબાઇ ધકેલ્યા. તે વર્ષે તેમને ટાઇફૉઇડની જીવલેણ બીમારી નડી. ઇ.૧૯૧૧–૧૨માં એલ એલ. બી. ની બંને પરીક્ષાઓ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ કરી.

અભ્યાસકાળમાં તૈયાર નોટ્સ તેઓ ન વાપરતા, પણ જાતમહેનતથી કરેલાં ટાંચણોથી પોતાનો વિષય

પાકો કરી લેતા. દેશસેવાની તકો હાથ કરવા તેમણે પૂનાની સાર્વજનિક સંસ્થાઓ જોઈ, 'હિંદ સેવકસમાજ' અવલોકી. પણ અનુભવીઓની સલાહ મળી કે પરોપજીવી સંસ્થાઓમાં રહી ધંધાદારી રાજદ્વારી બનવા કરતાં સ્વાવલંબી લોકસેવક બનવું. આથી ડૉકટર, રસાયણી કે શિક્ષક બનવાની અભિલાષાવાળા યુવાને વકીલાત આદરી.

પરંતુ દાદાસાહેબે વકીલાતમાં કદી પર્યાપ્તિ માની નથી. વકીલાત સેવા અર્થે છે એ વિચાર તેઓ હંમેશાં આગળ રાખતા. અનેક પ્રસંગોએ તેમનો આ આદર્શ તેઓ પ્રત્યક્ષ કરી ચૂકયા છે. ઓછા ખર્ચથી નિભાવવું એ તેમનું એક વ્રત છે. તેથી જ મુંબાઈમાં ધંધો ન કરતા અમદાવાદમાં ઘર આગળ જ તેમણે કારકિર્દી શરૂ કરી અને થોડા જ વખતમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા જામી પડી. જૂના અને જાણીતા મોટા વકીલો ને બૅરિસ્ટરોની હરોળમાં પણ તેમણે નવી ભાત પાડી બતાવી. એ પ્રતિષ્ઠા તેમનાં ચારિત્ર્ય અને સંગીન અભ્યાસ તથા સેવાભાવને આભારી છે. તેમના પહેલાંના સાથીદારોએ પણ તેમની એ લાયકી સ્વીકારી છે.

તેમણે ખરેખરી વકીલાત તો ઇ.૧૯૧૩માં સનદ મળી ત્યારથી જ શરૂ કરી. એકવાર કેવળ મિત્રોના આગ્રહથી અનિચ્છાએ સરકારી ડેપ્યુટી કલેકટરની નોકરી માટે અરજી કરેલી. કમિશ્નરે તેમના માટે ભલામણ પણ કરેલી, પરંતુ બીજા હરીફ માટે સર પટ્ટણીની વગ લાગતાં એ વાત રહી ગઇ. આથી તેમને તો આનંદ જ થયો કે સ્વતંત્રતા અને આદર્શ સચવાયાં.

વકીલાત જેવા ધંધામાં રહીને પણ જીવનના આદર્શો અનુસાર સેવા કરવાનું ક્ષેત્ર તેમને સ્વ. દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ પાસેથી મળી ગયું. એમના કેળવણીમંડળના તે સેક્રેટરી બન્યા. ગુજરાતના એ મહાભાગ પુરુષના નિકટ સહવાસનાં મીઠાં સ્મરણો અને જીવનતત્ત્વો એમણે હજુ સાચવી રાખ્યાં છે.

ત્યાર પછી તો દાદાસાહેબની સેવાઓ એક પછી એક જે મહત્ત્વની સંસ્થાઓ સ્થપાતી ગઇ તેમાં નોંધાતી જ આવી છે. ૧૯૧૫માં ગુજરાત રાજકીય પ્રાંતિક પરિષદના પત્રવ્યવહારના તે મંત્રી હતા, અને પાછળથી વોલંટિયરોએ તેમને લેફ્ટેનંટ બનાવ્યા હતા. એ સિવાય દરેક કામનો ભાર એમના ઉપર પડતો. અને એ બધું નામનાની ઇચ્છા કર્યા વગર તે માત્ર રાજીખુશીથી ઉપાડતા.

એમના કાર્યથી મુગ્ધ બનેલા કાર્યકરોએ તેમને ૧૯૧૬માં ગુજરાત સભાના સહમંત્રી નીમ્યા. ૧૯૧૭માં પૂ. ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ મૉંટેગ્યુ સાહેબને અરજી કરવાનું તથા ખેડા જિલ્લામાં પાક ઓછો ઊતર્યો તે બાબતની લડતનું કામ તેમાં તેમ જ ગુજરાતસભા માર્ફતે એ વર્ષે બીજાં જે ઘણાં કામો થયાં તે બધાંમાં તેમનો ફાળો સંગીન હતો. ૧૯૧૯ના રૉલેટ સત્યાગ્રહમાં તે ભાગ લેવા તૈયાર ન હતા, પણ ૧૯૧૮નું ઇન્ફલુએન્ઝાનું કામ અને ૧૯૧૯ની દુષ્કાળનિવારણ સમિતિનું કામ એમના એકલાના જ હસ્તક ૧૯૨૦ સુધી ચાલ્યું હતું.

૧૯૨૦માં એમનાં પ્રથમ પત્ની ગુજરી જતાં એ વિરસમનસ્ક બની ગયા હતા ને હવે સેવામાં જ જીવન ગાળવું એવો નિશ્ચય કરેલો. પરંતુ પુત્રસંતતિ ન હોવાથી તેમનાં માતુશ્રીનું દબાણ થયું. એ એક જ વ્યક્તિ આગળ તે પોતાનું શાણપણ છોડી દેતા, એટલે ૧૯૨૧માં ફરી વાર પરણ્યા. પણ વકીલાત પર બહુ ભાવ ન રહ્યો.

૧૯૨૧–૨૨માં વકીલાત બંધ રાખી પ્રાંતિક સમિતિનું કાર્ય તેમણે કર્યું અને પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિનો પરિચય આપ્યો. મ્યુનિસિપાલિટીમાં પહેલવહેલા ૧૯૧૯માં દાખલ થઇ, કેળવણીવિષયક અસહકારમાં ભાગ લીધેલો. ૧૯૨૧ની ૨૬મી રાષ્ટ્રીય સભાના સામાન્ય મંત્રી તરીકે તેમણે અતુલ ભાર ઉઠાવ્યો હતો. એ વખતે જાતજાતના વિરોધો અને ઉશ્કેરાએલા વાતાવરણ વચ્ચે પણ તેમણે હિસાબી ચોખ્ખાઈ અને ઉગ્ર નિયમન સાચવીને પોતાની સિપાહીગીરી અને શિસ્તનો અચ્છો દાખલો પૂરો પાડ્યો હતો. તેમના સહમંત્રી શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક મતભેદને કારણે ખસી જતાં તેમના પર બેવડો બોજો આવ્યો, છતાં યે એ સભાની કાર્યવાહી જરા પણ વિચ્છિન્ન બની નહોતી. પહેલાંના કોઇપણ પ્રસંગે અશક્ય લાગેલી એવી હિસાબી વ્યવસ્થા બતાવી ને કૉંગ્રેસ પૂરી થતાં બીજે જ દિવસે પૂરો હિસાબ બહાર પાડી બતાવ્યો.

૧૯૨૩માં પાછી વકીલાત ઉપાડી. ૧૯૨૫માં મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાયા અને આરોગ્યસમિતિમાં નેતા તરીકે કાર્ય કર્યું. ચોકખાઇ માટેની તેમની ચીવટ તો જેઓ સાથે રહ્યા હોય તેઓ જ સમજી શકે. પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં એમણે તે સાર્વત્રિક કરવાનો આજ સુધી રાખેલો આગ્રહ વ્યક્તિગત નિશ્ચયોનું જ ફળ છે.

ઇ.૧૯૨૭માં રેલસંકટનિવારણનું કામ તેમના પર

પડ્યું અને તે ઘણો વખત ચાલ્યું. ૧૯૨૯માં મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી રાજીનામું આપી તે યુરોપના પ્રવાસે ગયા. ઘણાને લાગતું હતું કે દાદાસાહેબ બૅરિસ્ટર થઇને આવશે, પણ ખરી રીતે તો તેઓ આત્મવિકાસ અર્થે અને જગતની બદલાએલી સ્થિતિનાં પૂર્ણ રૂપો અને જાતજાતનાં પ્રજાજીવન નિરખવા ગયા હતા, એ તેમની સાથે પાછળથી વાતો કરનારાને સ્પષ્ટ થયું છે. તેમના કહેવા મુજબ એવા પ્રવાસથી આપણી કૂપમંડુક વૃત્તિ ખરેખર દૂર થાય છે. કેળવણી, આરોગ્ય અને વ્યવહારમાં સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર અસર પાડનારી પ્રજાઓના દૃષ્ટાંત કાર્ય કરનારે હિંદી જનતા આગળ રજૂ કરવાં જોઇએ એ વિચાર યુરોપ જઇ આવ્યા પછી મક્કમ થયો.

ઇ.૧૯૨૯માં સાઇમન કમિશનના બહિષ્કાર માટે ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાલ પાડી ત્યારે દાદાસાહેબે તેની સરદારી લઈ, સફળતાપૂર્વક સંદેશાઓ ચલાવી, માનભર્યું પરિણામ ઉતાર્યું હતું ને વિદ્યાર્થીઓને યશ અપાવ્યો હતો.

અને ૧૯૩૦નું આંદોલન તો કોણ ભૂલી શકે? વકીલાત ધૂમ ચાલતી હતી, છતાં રાણપુર તપાસસમિતિના ચેરમૅન તરીકે હસતે મોંએ દાદાને જેલમાં ઊભેલા જોનારાઓ તેમની સમયતત્પરતાની કદર કરી શક્યા. તે પોતે તો આત્મિક ઉન્નતિ માટે અનાયાસે મળેલી તક તરીકે એ પ્રસંગને સંભારે છે. જેલમાંથી તે પોતાના જીવન માટે વધુ કડક શિસ્ત અને સમયગણત્રી લઇ આવ્યા હોય એમ લાગે છે; પણ તેમણે મિત્રો કે સ્નેહીઓ અથવા આપદમાં સપડાએલાઓ માટે યોગ્ય સહાય કે સલાહ આપવામાં જરાયે ઢીલ બતાવી નથી. માત્ર ટોળટપ્પાં કે ખુશામતી વાતો તેમને પસંદ નથી.

મહાસભા સાથેની સમાધાની પડી ભાંગ્યા પછીથી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક સંસ્થા ગેરકાયદેસર ઠરી હતી, અને અનેક બાબતોમાં ગુપ્તતા રાખવાની કસોટી હતી. એ વખતે દાદાસાહેબને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદેથી ઘણા વિકટ અને ચતુરાઇ તેમજ બુદ્ધિની વિચક્ષણતાની કસોટી આપવાના પ્રસંગો આવેલા. તેમાં ખાસ કરીને કેટલાંક ફંડોની બાબતમાં જિલ્લા કમિશનર તરફથી જે સવાલો થએલા તેના જવાબ આપતાં દાદાસાહેબે જે મક્કમતા બતાવેલી તેના ઇનામ તરીકે વિના કાનને તેમને રત્નાગિરિનો એકાંતવાસ લગભગ સોળ માસ સુધી ભોગવવો પડેલો. આર્થિક ભોગ અને સ્વજનો તેમજ સ્વકાર્યનો વિયોગ પણ એ દરમિયાન એમને સાલ્યાં જ હશે, તથાપિ પોતાના કર્તવ્યને યથારૂપ અદા કર્યાનું ગૌરવ તેમના સસ્મિત વદનમાં એ વાત કરતાં ઝળક્યા વિના નથી રહેતું.

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદે હતા ત્યારે તેમને ઘણાં મહત્ત્વનાં સ્થળો અને પ્રસંગોમાં સરકારી અમલદારો સાથે હાજરી આપવી પડતી અને એ વેળા થએલી વાતચિતો અને હેવાલ તે રોજ બ રોજ મ્યુનિસિપલ ઑફિસના કારકૂન પાસે ઉતરાવી લેતા. એની મોટી ફાઇલોની ફાઇલો આજે ઉપયોગી યાદી જેવી થઇ પડી છે.

તેઓ કદી પણ સરકારી માનપાનની લાલચમાં અગર ડરામણીના પ્રસંગોમાં અસ્થિર કે ગ્લાનિવશ નથી બન્યા. તેમનાં અભ્યાસ અને દેશભક્તિ એ પ્રસંગોનું મહત્ત્વ અને જોર જોઇ શકે છે, તેમજ આત્મભોગની બરાબર ગણત્રી કાઢી આપે છે. કાર્યો પાર ઉતારવાની નીતિમાં તે સરદાર શ્રી વલ્લભભાઇના પ્રશંસક છે. શૌર્યમાં તે મરાઠી સલ્તનતના વીરોને દૃષ્ટિ સમીપ રાખે છે. દાદાસાહેબને મરાઠી બખરોની વાત કહેતા સાંભળો કે જુઓ તો ઊંચામાં ઊંચા અભિનયકારને ભૂલી જાઓ. પોતાના નિરૂપણમાં તે એવા તો તન્મય થઇ જાય કે જાણે કહેવાનો પણ તેમને સ્વાદ મળતો હશે. યોગ્ય સમય અને શ્રોતા મળી જાય તો તેમની પાસે વાતો અને સ્મરણોનો પાર નથી. તેમની સ્મૃતિ અજબ છે. તારીખ–સાલ સાથે પ્રસંગનાં પાત્રો અને તેમના શબ્દો પૂરી સંગતિ જાળવી રસપૂર્ણ ભાષામાં તેઓ કહી શકે છે. આ શક્તિ વિકસાવવામાં તેમની પોતાની જાગૃતિ અને ઉદ્યોગ પણ ફાળો આપી રહ્યાં છે.

દાદાસાહેબ નિત્યનોંધ લખ્યા સિવાય રહેતા નથી. ઉપરાંત કોર્ટો બંધ હોય ત્યારે ઘરખર્ચના હિસાબો પણ જાતે તપાસી લે છે. આ ચોકસાઇ અને ચીવટ બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓમાં હશે. વિનોદ તેમને બહુ પ્રિય છે, અને તે તો હવે તેમના જાહેર જલ્સાઓથી દુનિયા પણ જાણતી થઇ છે.

અમદાવાદમાં હોય ત્યારે સવારમાં નિયમસર ફરવા નીકળતી વખતે જેલપોશાકમાં જ હોય! આથી પોશાકના ઘમંડીઓનું માન ઘવાતું હશે, પણ દાદાસાહેબ સાથે ચર્ચા કરવાની હિંમત કરનારું કોઈ તો-

કર્યું નથી. એ પ્રભાતફેરી વખતે ઘણા મિત્રોને નજર ગેલાપ આપવાની એમણે સુંદર પ્રથા રાખી છે. ભલે એકાદ મિનિટ, પણ મિત્રના ઘર આગળ ઊભા રહી, ખબરો પૂછી, આગળ ચાલી નીકળે. આથી દાદાસાહેબના પરિચયવાળા અદના માણસને પણ એમ ન લાગે કે તેઓ તેને વીસરી ગયા હશે.

મ્યુનિસિપાલિટી કે વકીલાતે તેમનામાંથી કળા અને સાહિત્યનો પ્રેમ જરાયે ઓછો થવા દીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે સાહિત્યકળાના દરેક પ્રસંગોમાં જાતે હાજરી આપવાનું યે ચૂકતા નથી; અને પ્રસંગોપાત અગ્ર ભાગ પણ લેવાના જ. કેળવણી બાબત તો તેમને રાતદિવસ વિચારો કરતા અંગત મિત્રોએ જોયા છે. સરકારી અંકુશ વગરની એક કૉલેજ અમદાવાદમાં હોવી જોઇએ એ તેમનો ખ્યાલ હડનાલના દિવસોથી હતો અને પોતે રત્નાગિરિમાં પુરાયા હતા ત્યારે પત્રો દ્વારા મિત્રોને તે બાબત યાદ દેવડાવી, પૂનાની ઢબે મેંબરશિપથી સંસ્થા શરૂ કરી, જનતાનો આગળ પડતો હિસ્સો લઇને પછીથી શ્રીમંતોને ખેંચવાની યોજના તેમણે જણાવી હતી. તે ઉપરથી ૧૦૦ રૂપિયાના સભ્યો કરી અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાઓટી સ્થપાઇ અને છેવટે શેઠ કસ્તુરભાઇ તથા તેમના કુટુંબ પાસેથી શાહી સખાવત મેળવવામાં અગ્ર ભાગ લઇ દાદાસાહેબે એ ખ્યાલ મૂર્ત કર્યો છે.

તેમના જીવનની આ તો માર્ગદર્શક પંક્તિઓ માત્ર લખાઇ છે. સેવા અને ઉદ્યોગથી ભરચક જીવનમાં તેમણે જે અનેક અનુભવો અને કીમતી જીવન મંત્રો પ્રાપ્ત કર્યા છે, તે તો તેઓ પોતે જ કોઇ શાંતિની પળે કહી શકે. તે જન્મે મહારાષ્ટ્રીય કહેવાતા છતાં સાચા ગુજરાતી તરીકે અમદાવાદમાં રહ્યા છે, અને ગુજરાતનાં ગૌરવ તથા અસ્મિતાની મૂર્તિ રૂપે પ્રજાકાના મોવડી બન્યા છે. તેમની રાષ્ટ્રના મોવડી થવાની લાયકાતની એ આગાહી હોય એવું ઇચ્છીએ.

રવિશંકર રાવળ

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'દીનનો દિલાસો', ચતુરભાઈ પટેલ (મુંબાઇ); બીજું ઈનામ: 'ગેટ ઊડ આકાશે જા!', બાબુ જેરામ આસર (કોચીન); ત્રીજું ઇનામ: 'છાબુંવાળી', એમ. એસ. પથરાવાળા (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર (ગુણ પ્રમાણે): (૧) 'ભિસ્તી', પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); (૨) 'પથિકો', એસ. એન. કાદરી (અમદાવાદ); (૩) 'દાલ સરોવર', મહેન્દ્ર પટેલ (વડોદરા); (૪) 'સાયંકાળનાં વાદળ', મણિલાલ અંકલેસરિયા (અંકલેશ્વર); (૫) 'ધૂમટ', ઉત્તમલાલ ઝવેરી (માંડલે).

'દીનનો દિલાસો' ફોટો-ચિત્રમાં ગામડાનો કોઈ માનવી રોજિંદા કામમાંથી પરવારી, આરામ વેળાએ થાક ઉતારવાના આશયથી હુક્કો પીતો નજરે પડે છે. બેસવાની ઢબ અને ચહેરા પરના ભાવ બહુ જ કુદરતી છે, એથી ચિત્રના ગુણ વધે છે. ટેકનિક સારી છે. ફૉકસિંગ વધારે તીક્ષ્ણ હોવું જોઇએ.

ભાઇ આસરે સાયંકાળે આકાશમાં તરતાં વાદળાં અને તેથી જામતા વાતાવરણનો ઉપયોગ કરી, સાધારણ વિષયમાંથી સુન્દર ચિત્ર ઉપજાવ્યું છે. મુખ્ય વિષયને લંબચોરસમાં ત્રાંસું ગોઠવવાથી કેટલીક વાર ચિત્રમાં નવીનતા સાથે આકર્ષણ વધે છે. આ માટે ચોપાસથી કાપકૂપ કરવી જોઇએ છે. ભાઇ આસરનું ચિત્ર અમે કાપીને છાપ્યું છે.

'છાબુંવાળી'માં ભાઇ પથરાવાળાએ હરહંમેશાં દરેકને નજરે પડતી ક્રિયાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. પાત્રગાં ઊંચી વિષયને અનુરૂપ ગણાય. સંયોજન સારું છે.

બ્રિટનમાં એક વર્ષમાં ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફોટોગ્રાફ પડાય છે અને આ વર્ષે ઑગસ્ટના એક અઠવાડીઆમાં જ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફોટો નેગેટિવો એક્સપોઝ થઇ છે એમ કહેવાય છે. એક નેગેટિવના છેડે બીજી અને બીજીના છેડે ત્રીજી એમ એક પછી એક નેગેટિવ જોડીએ, તો તેની ગાળા પૃથ્વીના વિષુવવૃત્ત (Equator)ની આજુબાજુ વીંટળાઇ રહે તેટલી નેગેટિવો એક વર્ષમાં બ્રિટનમાં વપરાયાની ગણતરી નીકળી છે.

મુંબાઇમાં વસતા ફોટોગ્રાફીના કેટલાક રસિકોએ સારા હિંદુસ્તાનમાં આ કલા માટે જનતાનો પ્રેમ વધારવાના અને તેમાં એકબીજાને મદદ કરી, વ્યક્તિગત પ્રગતિ કરાવવાના શુભ આશયથી 'ધી ફોટોગ્રાફિક સોસાઓટી ઑફ ઇન્ડીઆ' નામના મંડળની તા. ૨૯–૮–૧૯૩૭ના રોજ સ્થાપના કરી છે. મુંબાઈની સ્કૂલ ઑફ આર્ટના ડાયરેક્ટર શ્રી સી. આર. જીરાર્ડને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટેલા છે. શ્રી એમ. દેસાઇ અને શ્રી એ. રહિમતુલ્લા તેના માનદ મંત્રીઓ છે. સામાન્ય સભ્યનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧૨ અને દાખલ ફી રૂા. ૫ છે. વધુ માહિતી માટે શ્રી એમ. દેસાઈ પોસ્ટ બૉક્સ નં. ૫૫૨૨ મુંબાઇ, એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

બલવન્ત ભટ્ટ

હવે જયાથી ન રહેવાયું. 'મા!' કહી તે માને ગળે વળગી પડી.

સાવકી મા

જેમ જેમ આગગાડી શહેરની વધારે નજીક આવતી જતી હતી તેમ તેમ જયાની આંખમાંથી વધારે ને વધારે આંસુ વહી જતાં હતાં. થર્ડ ક્લાસનો એ ડબ્બો બૈરાંઓથી ભરેલો હતો. બધી જ સ્ત્રીઓ જયા અને ઇન્દુની દયા ખાતી હતી. પણ ઇન્દુ તો ક્યારનો યે પુરીબાઇના ખોળામાં માથું મૂકી ઊંઘી ગયો હતો. પુરીબાઇએ પોતાનીવાત ડબ્બામાં બેઠેલી બધી સ્ત્રીઓને બેત્રણ વાર કહી હતી, અને જેટલે સ્ટેશને નવાં ઉતારૂઓ આવે તેટલી વાર એની એ વાત ફરી મંડાતી.

પુરીબાઇની શેઠાણી ભરજુવાન અવસ્થામાં મરી ગઈ હતી,—જયા અને ઇન્દુને નાનકડાં મૂકીને. એ વાતને તો અઢી વરસ થયાં; કેમકે ઇન્દુના જન્મ પછી તરત શેઠાણી મરી ગએલાં, ને ઇન્દુ આજે અઢીનો થયો. શેઠાણીના જીવતાં પણ છોકરાં પુરી પાસે જ વધારે રહેતાં. પછી તો જાણે એણે પેટનાં છોકરા માફક જ ગણ્યાં. હવે પુરીબાઇના શેઠ નવી લાવ્યા હતા. 'બિચ્ચારાં છોકરાંઓ! સગી માનો સામો બોલ સરખો નથી સાંભળ્યો તે હવે સાવકી માનાં ઝાંસા કેમ ખાશે?' આંખમાં એકે આંસુ હતું નહિ, છતાં પુરીબાઇએ પાલવથી આંખો લૂછી. જયાની આંખો વળી આંસુથી ઊભરાઈ ગઈ.

શેઠ પરણીને આવે એટલા દિવસ પુરીબાઇ છોકરાંઓને પોતાને ઘેર ગામડે લઈ ગઈ હતી. ઊતરવાનું પાસે આવ્યું એટલે જયાએ રૂમાલ કાઢી મોઢું લૂછી લીધું. ઇન્દુ તો હજી ઊંઘતો હતો. સ્ટેશન આવ્યું. જયાએ બારીમાંથી પોતાના બાપુને જોયા. હાશ! બાપુ એકલા જ હતા. પુરીબાઇ કહેતી'તી કે નવી મા કદાચ સાથે સ્ટેશન ઉપર પણ આવે. પણ બાપુ એકલા જ હતા ને પહેલાં જેવા જ દેખાતા હતા. બાપુએ ઊંઘતા ઇન્દુને ઊંચકી લીધો અને જયાનો હાથ ઝાલી પૂછ્યું. 'કેમ! ગામડાની ધૂળ ખાઇ આવ્યાં કે?' આ શું! પુરીબાઇ તો કહેતી હતી કે નવી મા બાપુને પણ એવા વશ કરી લેશે કે બાપુ પણ જાણે જુદા જ થઇ જશે!

જેમ જેમ ગાડી ઘરની પાસે આવતી ગઇ તેમ તેમ જયાનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. કદા..ચ નવી મા સારી પણ હોય... પણ ના; એવું તે બને? પુરીબાઇએ ઓરમાન માની કેટલી બધી વાતો કહી હતી! અને બાની જગ્યા કોણ પૂરી શકે? જયાને બા સાંભરી. તેણે બાપુનો હાથ છોડી દઇ જોરથી રડવા માંડ્યું. ઇન્દુ પણ રડતો હતો, પણ એ તો ઊંઘમાંથી જાગ્યો, અને ભૂખ્યો હતો એટલે.

ઉજવ્યું નથી. એ પ્રભાતફેરી વખતે ઘણા મિત્રોને નજર મેળાપ આપવાની એમણે સુંદર પ્રથા રાખી છે. ભલે એકાદ મિનિટ, પણ મિત્રના ઘર આગળ ઊભા રહી, ખબરો પૂછી, આગળ ચાલી નીકળે. આથી દાદાસાહેબના પરિચયવાળા અદના માણસને પણ એમ ન લાગે કે તેઓ તેને વીસરી ગયા હશે.

મ્યુનિસિપાલિટી કે વકીલાતે તેમનામાંથી કળા અને સાહિત્યનો પ્રેમ જરાયે ઓછો થવા દીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે સાહિત્યકળાના દરેક પ્રસંગોમાં જાતે હાજરી આપવાનું યે ચૂકતા નથી; અને પ્રસંગોપાત અગ્ર ભાગ પણ લેવાના જ. કેળવણી બાબત તો તેમને રાતદિવસ વિચારો કરતા અંગત મિત્રોએ જોયા છે. સરકારી અંકુશ વગરની એક કૉલેજ અમદાવાદમાં હોવી જોઈએ એ તેમનો ખ્યાલ હડતાલના દિવસોથી હતો અને પોતે રત્નાગિરિમાં પુરાયા હતા ત્યારે પત્રો દ્વારા મિત્રોને તે બાબત યાદ દેવડાવી, પૂનાની ઢબે મેંબરશિપથી સંસ્થા શરૂ કરી, જનતાનો આગળ પડતો હિસ્સો લઈને પછીથી શ્રીમંતોને ખેંચવાની યોજના તેમણે જણાવી હતી. તે ઉપરથી ૧૦૦ રૂપિયાના સભ્યો કરી અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાઓટી સ્થપાઈ અને છેવટે શેઠ કસ્તુરભાઈ તથા તેમના કુટુંબ પાસેથી શાહી સખાવત મેળવવામાં અગ્ર ભાગ લઈ દાદાસાહેબે એ ખ્યાલ મૂર્ત કર્યો છે.

તેમના જીવનની આ તો માર્ગદર્શક પંક્તિઓ માત્ર લખાઈ છે. સેવા અને ઉદ્યોગથી ભરચક જીવનમાં તેમણે જે અનેક અનુભવો અને કીમતી જીવન મંત્રો પ્રાપ્ત કર્યા છે, તે તો તેઓ પોતે જ કોઈ શાંતિની પળે કહી શકે. તે જન્મે મહારાષ્ટ્રીય કહેવાતા છતાં સાચા ગુજરાતી તરીકે અમદાવાદમાં રહ્યા છે, અને ગુજરાતનાં ગૌરવ તથા અસ્મિતાની મૂર્તિ રૂપે ઇલાકાના મોવડી બન્યા છે. તેમની રાષ્ટ્રના મોવડી થવાની લાયકાતની એ આગાહી હોય એવું ઇચ્છીએ.

રવિશંકર રાવળ

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'દીનનો દિલાસો', ચતુરભાઈ પટેલ (મુંબાઇ); બીજું ઈનામ: 'ગેટ ગેડ આકાશે જા!', બાબુ જેરામ આસર (કોચીન); ત્રીજું ઇનામ: 'છાણાંવાળી', એમ. એસ. પથરાવાળા (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર (ગુણ પ્રમાણે): (૧) 'ભિસ્તી', પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); (૨) 'પથિકો', એસ. એન. કાદરી (અમદાવાદ): (૩) 'દાલ સરોવર', મહેન્દ્ર પટેલ (વડોદરા): (૪) 'સાયંકાળનાં વાદળ', મણિલાલ અંકલેસરિયા (અંકલેશ્વર); (૫) 'ઘુમટ', ઉત્તમલાલ ઝવેરી (માંડલે).

'દીનનો દિલાસો' ફોટો-ચિત્રમાં ગામડાનો કોઈ માનવી રોજિંદા કામમાંથી પરવારી, આરામ વેળાએ થાક ઉતારવાના આશયથી હુક્કો પીતો નજરે પડે છે. બેસવાની ઢબ અને ચહેરા પરના ભાવ બહુ જ કુદરતી છે, એથી ચિત્રના ગુણ વધે છે. ટેકનિક સારી છે. ફૉકસિંગ વધારે તીક્ષ્ણ હોવું જોઇએ.

ભાઇ આસરે સાયંકાળે આકાશમાં તરતાં વાદળાં અને તેથી જાગતા વાતાવરણનો ઉપયોગ કરી, સાધારણ વિષયમાંથી સુન્દર ચિત્ર ઉપજાવ્યું છે. મુખ્ય વિષયને લંબચોરસમાં ત્રાંસું ગોઠવવાથી કેટલીક વાર ચિત્રમાં નવીનતા સાથે આકર્ષણ વધે છે. આ માટે ચોપાસથી કાપકૂપ કરવી જોઇએ છે. ભાઇ આસરનું ચિત્ર અમે કાપીને છાપ્યું છે.

'છાણાંવાળી'માં ભાઇ પથરાવાળાએ હરહંમેશાં દરેકને નજરે પડતી ક્રિયાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. પાત્રમાં ડોશી વિષયને અનુરૂપ ગણાય. સંયોજન સારું છે.

બ્રિટનમાં એક વર્ષમાં ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફોટોગ્રાફો પડાય છે અને આ વર્ષે ઑગસ્ટના એક અઠવાડીઆમાં જ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફોટો નેગેટિવો એક્સપોઝ થઇ છે એમ કહેવાય છે. એક નેગેટિવના છેડે બીજી અને બીજીના છેડે ત્રીજી એમ એક પછી એક નેગેટિવ જોડીએ, તો તેની માળા પૃથ્વીના વિષુવવૃત્ત (Equator)ની આજુબાજુ વીંટળાઇ રહે તેટલી નેગેટિવો એક વર્ષમાં બ્રિટનમાં વપરાયાની ગણતરી નીકળી છે.

મુંબાઇમાં વસતા ફોટોગ્રાફીના કેટલાક રસિકોએ સારા હિંદુસ્તાનમાં આ કલા માટે જનતાનો પ્રેમ વધારવાના અને તેમાં એકબીજાને મદદ કરી, વ્યક્તિગત પ્રગતિ કરાવવાના શુભ આશયથી 'ધી ફોટોગ્રાફિક સોસાઓટી ઑફ ઇન્ડીઆ' નામના મંડળની તા. ૨૯-૮-૧૯૩૭ના રોજ સ્થાપના કરી છે. મુંબાઈની સ્કૂલ ઑફ આર્ટના ડાયરેક્ટર શ્રી સી. આર. જેરાર્ડને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટેલા છે. શ્રી એમ. દેસાઇ અને શ્રી જી. રહિમતુલ્લા તેના માનદ મંત્રીઓ છે. સામાન્ય સભ્યનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧૨ અને દાખલ ફી રૂા. ૫ છે. વધુ માહિતી માટે શ્રી એમ. દેસાઈ પોસ્ટ બૉક્સ નં. ૫૫૨૨ મુંબાઇ, એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

બલવન્ત ભટ્ટ

સામયિક ચિંતન : અર્ધ માનવો

(અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૪૯૦ થી) જે જોઇએ તે એ મેળવી શકે છે, એટલે બધું જાતે ઉત્પન્ન કરનારા સાચા જીવન-સ્વરૂપને જોઇને તે ડઘાઈ જાય છે.

આવા નગરજનની સાથે એકાદ ભીલનું જીવન સરખાવો. ખરેખરી રીતે જગતમાં જન્મતો દરેક બાળક ભીલ જેટલો જ જંગલી છે. તેને ભાષા, હુન્નર કે વિદ્યા-જ્ઞાન કશું જ હોતું નથી, એટલે જગતમાં જન્મેલો પ્રત્યેક બાળક પ્રથમથી તો સરખી જ બુદ્ધિ લાવેલ હોય છે; પછી મળે છે માત્ર કેળવણી.

પેલો ભીલબાળ (બીલકુલ અસભ્ય) નાનપણથી જ જીવનસંરક્ષણની ક્રિયા નિરખવા માંડે છે. તેનામાં જરાક તાકાત આવે છે એટલે તે ઉપયોગી કામ કરવા લાગે છે. એને તો છૂટકો જ થાય નહિ. માબાપની સાથોસાથ તેને બધું કરવું પડે છે. એને ચીજો દુકાનમાંથી લાવવાની હોતી નથી. જે કંઇ જોઇએ તેને માટે કંઇક બુદ્ધિ અને બળ વાપરવાં જ પડે છે. એને અન્ન વેચાતું લાવવાનું હોતું નથી, પણ ઉગાડવું ને પકાવવું પડે છે. માંસ કે મત્સ્ય શિકાર કરી મેળવવાનાં હોય છે. ઘરવખરી બધી જાતે બનાવી લેવાની તો ખરી જ, પણ તેનાં ઓજારો અને હથિયારો પણ કરી લેવાનાં રહ્યાં. આથી એ જંગલી છોકરાને જીવનક્રમ તરીકે, તેમ જ ભીડથી, કેટલાંયે કરામતો અને કારીગરી જાણવાં પડે છે. તેના હાથમાં ચાલાકી હોય છે; ખોદવું, બાંધવું, વણવું, ઘડવું કે લડવું બધાં કામોમાં તે પાવરધો બને છે.

હવે જુઓ શહેરી બંધુને. તે જરાકે સમજણો થયો કે પહેલી વાત એ શીખે છે કે પૈસો મેળવવો અને તે વડે દુકાનોમાં જઇ, જોઇએ તે વેચાતું લઇ આવવું. આથી મૂળ બીનાઓ તેના ખ્યાલમાં જ નથી આવતી. અનાજ દુકાનમાં ક્યાંથી આવ્યું, ક્યાં અને કેમ ઊગ્યું તેનું જ્ઞાન તેને હોતું નથી. જંગલવાસીને તે જાતે ઉપજાવવાનું હોય છે. શહેરી બાળકને તેના મનને ન સમજાતી અનેક આર્થિક યોજનાઓ વડે તે મળી રહે છે.

શહેરી કુમાર ભાતભાતનાં વાસણો, પદાર્થો અને ઘરવખરી 'વાપરવાના' વિચારો કરે છે; પણ એ ચીજો કેમ બને છે તેના વિચારો તેને આવતા નથી. નિશાળમાં જઇને તે લખતાં વાંચતાં શીખી, ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં જેવાં તેવાં ઓખાં મગજમાં ઠાંસે છે અને ગણિતના અટપટા દાવ ભણે છે. બસ બહુ ભણ્યા. લગભગ મોટો ભાગ આટલું જ ભણે છે. કોઇકોઇ વાર તેમના હાથ-પગની તાલીમના નજીવા પ્રયોગો થયા હોય છે, પણ જે પ્રકારે સાચેસાચી શક્તિ અને તાકાત વનબાળક મેળવે છે તેની તોલે એનું મૂલ્ય કંઇ જ નહિ.

દુઃખ સાથે આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે દેશની સ્થાપિત કેળવણીના પરિણામે જીવનને મહત્ત્વ આપવાને બદલે આપણે તેને ઉલટી ગતિ આપી છે. શહેરની શાળામાંથી છૂટેલા વિદ્યાર્થીને તેનું શિક્ષણ કોઇ યોગ્ય કામે યોજવામાં કે તે શોધી આપવામાં મદદગાર બનતું નથી, ગમે તેમ કરી થોડો પગાર મેળવવા સિવાય કામનો હેતુ તેને હોતો નથી, તેમજ કોઇ કામ કરવાની તાલીમ કે શક્તિ તેના હાથ કે મગજમાં હોતી નથી. એકંદરે દરેક શહેરી આ જ જાતનો હોય છે. ધંધો જાણે નહિ, મગજમાં વિદ્યાનો કચરો માત્ર ભરેલો; વાંચે, પણ વાચનનો પ્રેમ નહિ; કામધંધો ન મળે તો જાતે કંઇ ઊપજાવી શકે નહિ; અને ધંધો ધબ્યો કે પોતાને મૂઓ સમજે.

અસલ જંગલી હાલતના ધોરણે કોઇપણ વન્ય-માનવને કદી બેકારી કે દુકાળ ભોગવવો પડતો નથી. બેકાર માનવી તો સુધરેલા જમાનાનું ફળ છે. જંગલી તો કુદરતની કરામતોના આધારે ટકી શકે છે. અનુભવે નક્કી કરેલા કાનૂનો ઉપર તેઓ ટકાવ કરી રહ્યા છે. એવી જાતિઓમાં છોકરો મોટો થાય કે તુરત યોગ્ય વિધિ સાથે જીવનનો તેને અધિકાર આપવામાં આવે છે અને તેથી તેને ભાન થાય છે કે હવેથી તે પોતાના સમાજમાં એક જવાબદાર આસામી ગણાયો છે.

સુધારો પામેલા માણસોમાંથી બેતાલીમ અને મિલકત વગરના કંઇક જણ જીવન વેડફે છે. તબિયતની અને જાતિની ખુવારી ભોગવે છે અને કોઇ કામના રહેતા નથી; ચોરીના અને અનીતિના માર્ગે ચડી જાય છે. જંગલી સમાજમાં આ જાતનો વર્ગ ભાગ્યે જ હોય છે, જ્યારે સુધરેલા સમાજમાં તો એવા માનવીઓની ટંકશાળ ચાલુ જ છે એ જોઇ હૃદયનો કંપ છૂટે એવું છે.

એવા છેલ્લી પાયરીએ પહોંચેલા જીવોની ચર્ચા અત્યારે અસ્થાને છે. આપણે તો સર્વસાધારણ બનેલા પેલા અર્ધમાનવોની ચિંતા કરવાની છે. રખે માનતા કે એવા થોડાક જ હશે. યુદ્ધ વખતે ખબર પડે છે કે

કોઇપણ જાતના સહિષ્ણુ કાર્ય માટે એવા લાખો નાલાયકો પડ્યા છે. શરીરક્ષીણતા તો માત્ર આ ચર્ચાનું એક અંગ છે. શરીર ઉપરાંત મનની તાલીમ અને શક્તિઓની ખામીવાળાનો વર્ગ પણ ઓછો નહિ હોય. સંપૂર્ણ શરીર અને સંપૂર્ણ મનોવિધાનના કાટલે આજનો તરુણ ઘણું જ ઓછું વજન ધરાવે છે.

આ કરુણ સ્થિતિ ખરેખરી વ્યાપક છે, પણ તેનો ઉપાય સ્પષ્ટ છે. માનવમાત્રને ચમત્કારિક મગજ અને વિકાસબુદ્ધિ કુદરતે આપેલાં છે. તેનો લાભ આપનાર સુરચિત અભ્યાસ અને તાલીમની જ માત્ર જરૂર છે; એટલે, સન્મુખ પડેલ મહાભારત કામો ઉકેલવાને સમજદાર, સશક્ત અને લાયક જનની સંખ્યા પ્રજામાં વધારવાને કેળવણીને સાચા સ્વરૂપમાં પ્રચારવી જોઈએ અને મનની ચમત્કારિક શક્તિઓ ધરાવનાર સુયોગ્ય માનવને ઘટે એટલું ધોરણ માનવીમાત્રને સુલભ થવું જોઇએ એ આ સ્થિતિનો વહેવારૂ તોડ છે. (ગળેલું)

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો (ક્રમાંક ૭) — નવા વિચારનાં કલમો

(ચિત્રકાર · શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક · પ્રોફેસર ના. સિ. ફડકે)

વિચાર અને વિચારનું દૃશ્ય ફળ એ વાત એવી જ કંઈક છે કે આ હાથે લેવું ને પેલા હાથે પાછું આપવું.

નવી કલ્પનાની મહત્તા તેનાં તાત્કાલિક પરિણામો પરથી કદી ન આંકી શકાય એની વિચારવાનને તો ખાત્રી હોય છે. ઘણેભાગે નવી કલ્પનાનાં તાત્કાલિક પરિણામો કંઈક ભયપ્રદ જ હોય છે; કારણ, આપણે કોઇ જૂની કલ્પના કાપીને જ એના પર નવી કલ્પનાની કલમ કરતા હોઇએ છીએ. આથી સંહાર તાણ્ડવ નજરે ચડે છે ને બીકણ મનુષ્ય એથી મુંઝાય છે; એટલું જ નહિ પણ બીજાને યે ભ્રમમાં નાખે છે.

પણ તમારે આ પાકું લક્ષમાં રાખવાનું કે જૂનાની કાપકૂપ વગર નવાનો ઉમેર કોઇ દિવસ થવાનો નથી. ધર્મ, શિક્ષણ, વ્યાપાર, વ્યવહાર એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં અનેક વિચારકોએ અનેક વખત એવી કાપકૂપ કરેલી જ છે. અને એવી કાપકૂપને અંતે જે ઉત્તમ પરિણામો આવ્યાં છે એના જ પોષક ફળભાર પર આજનો સમાજ થોડીઘણી સુખશાંતિમાં રહેતો આવ્યો છે.

સામ્રાજ્યની ભૂખ સંતોષવા સારૂ, વિશ્વશાંતિને મોઢે ડૂચો દઈને જગતનું રાજકારણ આજ માનવતાને રહેંસવાનાં જે ભયંકર કારસ્તાન કરી રહ્યું છે તે પરથી તો તે એને ભીષણમાં ભીષણ મહાયુદ્ધ તરફ ઘસડી રહ્યું લાગે છે. એને ફફડતે અંતરે જોઈ રહેલી દુનિયા આજે આજે એક જ પ્રશ્ન વિચારી રહી છે

જગત કયે રસ્તે

ચારે કોરથી આજે દુનિયામાં ખૂમ ઊઠે છે કે સર્વનાશની પળો ગણાઇ રહી છે. જગતનું રાજકારણ હલમલી ઊઠ્યું છે. સાધનસંપન્ન એકેએક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સંસ્થાનોની કબજાગીરીની ભૂખ ભયાનક રીતે જાગી ઊઠી છે. બધો દારૂગોળો તૈયાર છે; માત્ર જામગરી ચેતાવાની જ વાર છે! અને એ ખૂમાટો યે ખોટો નથી. જગતની આજની હલમચલ નીચે કદી ન ફાટેલો એવો સંહારનો જ્વાળામુખી ફાટવાની તક જોઇ રહ્યો છે.

૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ (ચારકરોડ) મનુષ્યોનો જેમાં ઘાણ વળી ગયો એ ગત મહાયુદ્ધ લડાઇ ગયું ત્યારે તો મિત્ર-રાજ્યોએ જાહેર કરેલું કે એ યુદ્ધ જગતનું આખરી યુદ્ધ જ રહેવાનું. અમે હવે બીજું યુદ્ધ પૃથ્વીના પટ પર લડાવા નહિ દઇએ. તે માટે તેમણે રાષ્ટ્રસંઘ નામનું એક નવું તૂત ઊભું કર્યું ને જાહેર કર્યું કે એ મારફતે સંસારનું સત્યાનાશ વાળતી યુદ્ધની પ્રવૃત્તિને સદાને માટે વિદાય આપવામાં આવશે. પણ જણાય છે કે બધાં રાજ્યો એ હાથીના દાંત જેવી સંસ્થાની નિર્માલ્યતા પામી જ ગયા હતા ને પરિણામે ગયા મહાયુદ્ધનો ભાર ઓછો થતાં જ દરેક શક્તિશાળી રાષ્ટ્રે પાછું પોતપોતાનું ભક્ષક ડાચું ખુલ્લું કર્યું છે.

આજે હિટલર, મુસૉલિની અને જાપાનની ઉત્કટ સામ્રાજ્યલિપ્સા વિશ્વશાંતિને રહેંસી રહી છે. બીજી બાજુ બાકીનાં રાજ્યો, બાપીકી મિલકત જેમ ભોગવટો કરતા મુલકો પરનો કાબૂ ચાલુ રાખવા, એ પોતાનાં સંસ્થાનો સાચવવા છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા મંડી પડ્યાં છે. એક બાજુ દેશનો મોટો ભાગ કણ કણ માટે ગોહતાશ રહ્યો છે ત્યારે બીજી બાજુએ બધાં રાજ્યોની આવપત સેનાસંગઠન, યુદ્ધયાનો, મશીનગનો રાઇફલોં ને ગૅસોમાં વ્યય થવા લાગી છે. અસ્ત્રશસ્ત્ર બનાવવાવાળી કંપનીઓને તો આ હીલચાલ વરદાન જેવી થઇ પડી છે તેવાં કારખાનાંમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા બમણીત્રમણી વધી ગઇ છે. નવાઇની વાત એ છે કે જગતશાંતિની વાતો કરનારા રાષ્ટ્રો જ અત્યારે જગતસંહારની વધુમાં વધુ સામગ્રીઓ યોજે છે. ઇંગ્લંડે જ આ સાલ ૨૪૮ કરોડ રૂપિયા, ફ્રાંસે ૯૦ કરોડ રૂપિયા, જાપાને ૭૮ કરોડ, જર્મનીએ ૬૨ કરોડ, ઇટલીએ ૬૨ કરોડ અને સામ્યવાદી રશિયાએ તો ૭૯૩ કરોડ રૂપિયા સંહારક અસ્ત્રશસ્ત્રોની બનાવટ પાછળ ખર્ચ્યાં છે. ભાવિ મહાયુદ્ધની વિકટતા અને ભયંકરતાનો અંદાજ આ પરથી જ માપી શકાશે. ગયા મહાયુદ્ધમાં દર ૧૦૦૦ સૈનિક દીઠ ૪ તોપો આવતી, હવે ૮ આવશે એટલું એમનું પ્રમાણ વધ્યું છે; ને વિમાનો પણ ૧૨ ટન સુધીનો સંહારનો મસાલો ભરી શકાય એ કક્ષાએ પહોંચાડવામાં આવ્યાં છે.

ગયું મહાયુદ્ધ તો એક જર્મન કૈસર સામે જ લડાયું હતું. પણ આજની દુનિયામાં તો એકને બદલે ત્રણ કૈસરો પાકયા છે. એ યુદ્ધ બાદ જર્મનીની કમર ભાંગી નાખવામાં આવી, એની સેનાની સંખ્યા ઘટાડી દેવામાં આવી, એની નૌકાશક્તિને કચડી દેવામાં આવી અને એ ઉપરાંત એનાથી ઊચકી ન શકાય એટલો કરનો બોજો મિત્રરાજ્યોએ તેના પર લાદ્યો.

આ બધાથી વર્સાઇલ્સની સંધિના સમયથી જર્મનીના

મજબૂત કર્યાં છે ને ઈંગ્લંડે પણ સીંગાપુર ને પીનાંગની કિલ્લેબંદી પૂરી કરી, હૉંગ-કૉંગ બાજુ લશ્કરી થાણાં જમાવ્યાં છે. જાપાને એની અગમચેતી રૂપે સિયામની નહેર બાંધવાનું શરૂ કર્યું છે, જેથી એ બધી કિલ્લેબંદી નિષ્ફળ નીવડે!

અને એ જાપાન તો પોતાની સામ્રાજ્યની દરકાર છડેચોક જાહેર કરે છે કે 'તમે ગોરાઓએ અમારી અસાવધાનીનો જ લાભ ઉઠાવ્યો છે. રત્નગર્ભા ભારત-ભૂમિ, તેલભંડાર બ્રહ્મદેશ, શસ્યશ્યામલ હિંદીચીન, વિશાળ ને વિપુલ સંપત્તિભર્યો ઇસ્ટ ઇંડીઝ દ્વીપસમૂહ, ઑસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂઝીલૅંડ પર તમે એ રીતે કબજો કરી લીધો છે. ચીનને તમે માત્ર નામ ખાતર સ્વતંત્ર રહેવા દીધું છે. એનું મુખ્ય દ્વાર હૉંગકૉંગ તમે છીનવી લીધું છે. અમને ડરાવવા ખાતર જ તમે પાસિફિકમાં સૌથી મોટા કાફલા રાખવા માંડ્યા છે. સીંગાપુરમાં જબર-દસ્ત કિલ્લેબંદી કરી છે. મંચૂરિયાની સરહદ પર હજાર ઉપરાંત યુદ્ધયાનો ગોઠવ્યાં છે ને કોઇ ને કોઇ રીતે રીતે અમને દબાવી રાખવાનો શોરબકોર મચાવી રહ્યા છો. પણ અમે કશાથી ડરવાના નથી. અમારો મુકાબલો કર્યો તો એશિયામાંથી તમારો પગદંડો સમૂળગો ઉખેડી ફેંકી દઇશું.'

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ બતાવે છે કે મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળવાનાં ત્રણ કેન્દ્રો રહ્યાં છે. જર્મની, ઇટલી અને જાપાન. ત્રણે રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર અને લાગવગવાળા દેશો સાથે અનેક છૂપી સંધિઓ કરી રાખી છે ને હજુ કરતા જાય છે. ભૂમધ્ય અગર પાસિફિકમાંથી કોઇ પણ વખતે વિજીગિષાની પહેલી ચિનગારી ઊઠશે ને જગત આખાને સળગાવી મૂકશે એ હવે નિર્વિવાદ છે.

આમ ડોકિયાં કરી રહેલા આ જગતવિનાશની રૂકાવટનો પણ એક ઇલાજ સૂચવવામાં આવે છે. અને તે એ કે, આફ્રિકાની એવી રીતે વહેંચણી કરી નાખવી, જેથી બધાં શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોને કાચો માલ મળવાની સરળતા થઇ પડે ને તેની વધતી વસ-તિને પણ વસવાટનું ક્ષેત્ર મળે. પરંતુ એ ઇલાજ બી-લકુલ વહેવારૂ નથી. એથી તો ઊલટું વધુ લડાઇઓ જાગી નીકળે. જાપાને મં-ચૂરિયા તથા ઇટલીએ હબ-સાનિયા હજમ કરી બેઠા છતાં પ્રજાસંઘે તેમના પ્રત્યે જે નપુંસકનીતિ બતાવી એણે તો બધાં શક્તિસંપન્ન રાષ્ટ્રોને ઠસાવી દીધું છે કે દુનિયા પર પાશવી બળનું જ સામ્રાજ્ય છે. એટલે આજે નાનામાં નાનાથી માંડીને મોટામાં મોટું રાજ્ય નવાં સંસ્થાનો મેળવવા ને મેળવાએલાં સંસ્થાનોનો વિસ્તાર કરવા પાછળ જ મંડી રહ્યું છે, જે આખી યે પ્રવૃત્તિ નવું યુદ્ધ વહેલામાં વહેલી તકે જગવવા પુરતી છે.

અને એ ચિનગારી વખતે એ ત્રણે રાષ્ટ્રો—જ-ર્મની ઇટલી અને જાપાન એકબીજાને પડખે રહેવાનાં. ૧૯૩૬ના નવેંબરની ૨૫મીએ જર્મનીએ જાપાન સાથે સંધિ કરી એ સંબંધ મજબૂત બનાવ્યો છે. અને જા-પાને મંચુકુઓને પોતાનું કાયદેસરના સંસ્થાન ગણાવી, ઇટલીને હબસાનિયાની સંમતિ આપીને એ ત્રણે દેશોની શૃંખલા વિશેષ મજબૂત બનાવી આપી છે.

આ રીતે જોતાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાવાદાવાખોરી અત્યારે બે સમૂહો વચ્ચે વહેંચાઇ ગએલી જણાય છે. એક બાજુ સામ્યવાદ વિરોધી જર્મની, ઇટલી અને જાપાન એ ત્રણ ફાશીસ્ટ દેશો અને બીજી બાજુ ફાશીઝમ વિરોધી દેશો.

એ બીજા સમૂહમાં બ્રિટન સાથે ફ્રાન્સ, રશિયા, પોલૅંડ અને ગ્રીસ વગેરે જે રાજ્યો છે તેમાંથી રશિયા-ની મૈત્રિ હજી શંકાસ્પદ છે, કારણ એ મિત્રરાજ્યો-માં જ અંદરોઅંદર ક્યારે સૈદ્ધાંતિક બળવો જગાડે એ અનિશ્ચિત છે. પોલૅંડની મૈત્રિ પણ અચોક્કસ છે, જ્યારે બાકીના જોઇતી સહાયને પહોંચી વળે તેમ નથી.

ગયા મહાયુદ્ધ જેમ આ મહાયુદ્ધ વખતે પણ

ગયા મહાયુદ્ધનું સરવૈયું

હણાએલા	૯૯,૯૮,૭૭૧
ભયંકર રીતે જખમી થએલા	૬૨,૯૫,૫૧૨
સહેજસાજ જખમી થએલા	૧,૪૦,૦૨,૦૩૯
ગુમ થએલા	૫૯,૮૩,૬૦૦
યુદ્ધ પછી ફાટી નીકળેલા રોગ	
ઇન્ફ્લુએન્ઝાનો ભોગ બનેલા	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

*

આ સરવૈયામાં યુદ્ધથી બનેલી કરોડો વિધવાઓ અને અનાથોનો તેમજ થએલા સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક હ્રાસનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો.

પૃથ્વીને ભરખી રહેલા બે રાક્ષસો : સામ્રાજ્યવાદ અને સામ્યવાદ

દિલમાં પ્રતિહિંસાની આગ સળગી રહી હતી. હિટલરે એનું સુકાન સંભાળતાં એ આગને માર્ગ આપવાનું તેનામાં બળ આવ્યું. તેણે એના દમનમાં રાચતા સર્વ રાષ્ટ્રોને સંભળાવી દીધું, કે 'જર્મની પાસે એક લાખ નહિ પરંતુ છ લાખનું પાયદળ રહેશે. હવાઇ સેના ફ્રાન્સ બરાબરની રહેશે ને જળસેના કોઇપણ અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રથી ઓછી નહિ રહે.' જોતજોતાંમાં તો તેણે લદાએલા દંડની એક પાઇ પણ ભરવાની નકાર ભણી દીધી, સાર કબજે લઈ લીધું, ડાનઝીગ લેવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે ને તેની શેહ ઠેઠ આસ્ટ્રિયા ને ચેકોસ્લોવાકિયા સુધી પહોંચી છે. પોતાનાં ગુમાવેલાં સંસ્થાનો પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઉમેદ છે ને જગતના કોઈ પણ પટમાં રહેતો કોઇ પણ જર્મન હવે એ વાત છડેચોક કરે છે.

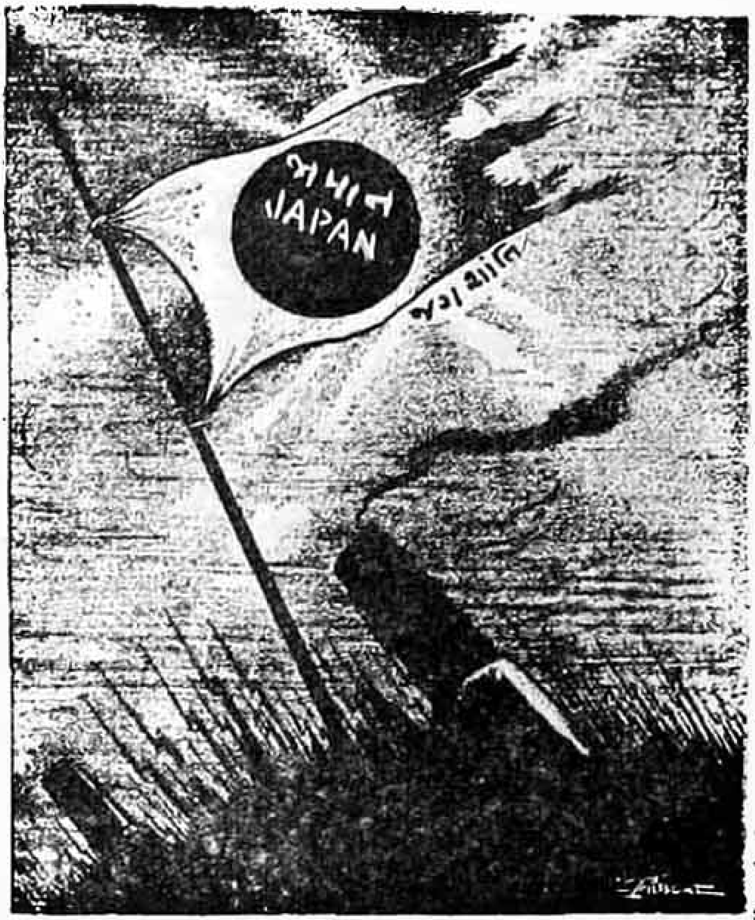
મુસૉલિની પણ હવે આફ્રિકાનાં પોતાનાં બે જ સંસ્થાનોથી સંતુષ્ટ નથી. તે રોમનોની યુરોપ પરની પુરાણી કબજાગીરી પર મુસ્તાક છે. હોલૅંડ, બેલ્જિયમ, સ્પેન ને પોર્ટુગલ જેવા નાના નાના દેશોને પણ આટલાં સંસ્થાનો હોય ત્યારે ઈટલી જેવા દેશને શા માટે નહિ? પરંતુ ભૂમધ્યસાગરમાંનાં બધાં મુખ્ય સ્થાનો પર બ્રિટનનો કબજો છે ને મુસૉલિની વધુ ઉદાપોહ કરે તો સુએઝની નહેરના માર્ગ પર પણ તેના માટે પ્રતિબંધ મૂકવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. આમ છતાં પણ મુસૉલિની એ કોઇને દાદ આપે એમ નથી. સામ્રાજ્ય હાથ કરવા તે કોઇ પણ જોખમ ખેડવામાં પાછો પડે તેમ નથી.

ઘડીભર દુનિયાના નકશા પર નજર નાખી જોઇએ કે કયો મુલક સામ્રાજ્યલિપ્સાની એ ગોરી કબજાગીરીથી બાકી રહ્યો છે? દુનિયા કેટલી વિશાળ છે તેનું ભાન થયું ત્યારથી જ ગોરી ઓલાદે જગતના દેશો ને દેશો તો શું પણ ખંડોને યે ઓહિયાં કરવા માંડ્યા છે. અરે, એમના હક્કદાર વતનીઓને નેસ્તનાબૂદ કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી યે એ પાછા પડ્યા નથી. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા તથા આફ્રિકાનો આખો ખંડ લગભગ ગોરી સત્તાઓને કબજે છે. આસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલૅંડ ને બીજા છૂટાછવાયા ટાપુઓ પણ તેથી મુક્ત નથી.

ને એશિયા? હિંદુસ્તાન, સીલોન, મલાયા અને હૉંગકૉંગમાં અંગ્રેજો, હિંદીચીન, આનામ અને બીજા છુટક પ્રદેશોમાં ફ્રેન્ચો અને ફિલીપાઇન્સ પર અમેરિકનો સત્તા જમાવી જ બેઠા છે. બાકી રહ્યાં અરબસ્તાન, તુર્કી, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ચીન ને જાપાન. એમાંથી તુર્કીની તો કમર જ મહાયુદ્ધમાં તોડી નાખવામાં આવી છે. અરબસ્તાન તો રેતાળ રણોનો બીનઉપજાઉ મુલક હોઈ તેના પ્રત્યે કોઇ લાલચુ સત્તા નજર નાખતી નથી. જોકે જ્યાં સ્વાર્થ દેખાયો છે ત્યાં હસ્તક્ષેપ થયા સિવાય નથી રહ્યો. ઇરાન પણ મહાયુદ્ધ પછી જ અંગ્રેજો ને રશિયનોથી છૂટકારો મેળવી કંઈક પગભર થઇ શક્યું છે. અફઘાનિસ્તાન પર હજુ અંગ્રેજો ને રશિયનોની હરીફાઇ ચાલુ છે ને સૌથી મોટો દેશ હોવા છતા ચીન તો ગૃહકલહમાંથી ઊંચું આવતું જ નથી.

ત્યારે દુનિયામાં જાપાન જ એક એવો દેશ રહ્યો કે જે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવા સાથે ગોરી સત્તાઓનો સામનો કરી શકે છે. ગયા પચાસ વર્ષમાં જ જાપાનીઓએ તેને એવું બનાવી મૂક્યું છે કે તે કોઇ પણ ગોરા રાષ્ટ્ર સામે હથિયાર ઉપાડી શકે. પણ આજે તો એ પણ એ રાષ્ટ્રોને જ ગુરુ માની સામ્રાજ્યલિપ્સાથી તે આગળ વધી રહ્યું છે. ૧૮૯૪–૯૫માં તેણે ફૉર્મોસા કબજે કર્યું, ૧૯૦૫માં કોરિયા ને અરધું સાખાલીન, ૧૯૧૩માં કેરોલાઇન ટાપુ અને ૧૯૩૩માં મંચૂરિયા જીતી તેણે પોતાનું સારૂં જેવું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે. પ્રશાંત મહાસાગરમાં તેની આમ વધતી જતી શેહથી અમેરિકા, ઈંગ્લંડ ને રશિયા ત્રણે ભડકી ઊઠ્યાં છે. અમેરિકાએ એ માટે પાસિફિક બાજુનું પોતાનું દળ ખૂબ વધાર્યું છે. રશિયાએ સાઇબીરિયાના મોરચા

જગતશાંતિનું સર્વમાન્ય ચિત્ર તો હાથમાં શાંતિસૂચક ઑલિવવૃક્ષની ડાળખી ધારણ કરેલી પાંખોધારી દેવીનું છે. ઉપરના ચિત્રમાં એ શાંતિદેવીનો આજનો–૧૯૩૭નો અવતાર દાખવતો કટાક્ષ છે. પાંખોમાં પીછાંને બદલે તલવારો લટકે છે; હાથમાં ઑલિવપત્રને બદલે બૉંબ લટકતી ડાળખી છે. બીજા હાથમાં રાઇફલ છે. વાહન ટૅંકનું છે અને મોઢા પર ગૅસનો બુરખો છે. * * આકાશને છાઇ રહેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં દળ અને જગતશાંતિના સૂર્યને ગ્રસી રહેલા જાપાની યુદ્ધધ્વજવાળા જગણી તરફના કટાક્ષ ચિત્રમાંનું સૂચન તો સ્પષ્ટ છે.

રાષ્ટ્ર સરખું જ કરે છે.

અત્યારે તો બધા દેશો કહી રહ્યા છે કે ગૅસોનો વપરાશ અમાનુષી છે, અસંસ્કૃત છે; પણ ભાવિ યુદ્ધમાં કોઇ પણ રાષ્ટ્ર એનો વપરાશ કરવામાં પાછું પડે એમ દેખાતું નથી. બધા દેશોમાં ગૅસથી બચવાનું શિક્ષણ ત્યાંની આમ જનતાને અપાઇ રહ્યું છે, ત્યાંના બધા સ્ટોરોમાં ગૅસના બુરખા વેચાવા માંડ્યા છે. નેવું ડૉલરની કીમતે ધાતુના ગૅસપ્રૂફ તંબુ (આઠ માણસોને રક્ષણ આપી શકે એવા) મળવા લાગ્યા છે.

સારી કે નરસી બીજી અનેક શોધોની પેઠે ગૅસની મૂળ શોધ કરવાનું માન પણ ચીનને જ જાય છે. પણ એમના એ ગંધકના ધૂમાડો એટલા વિનાશક ન હતા. વિનાશની નજરે ગૅસોનો ઉપયોગ જર્મનીએ ૧૯૧૫ના એપ્રિલની ૨૨મીએ ઇપ્રિસ ખાતે પહેલવહેલો કર્યો. કૅનેડિયન ને ફ્રેંચ ટુકડીઓ લીલા રંગની ધુમાડીથી ઘેરાઇ ગઇ ને ગજબની ખુવારી વેઠી. ત્યારથી રસાયણો એ લશ્કરી ચાલબાજીનું એક અગત્યનું અંગ બની ગયાં છે ને ગયા મહાયુદ્ધ પછી તો એ એક સ્થાપિત વિજ્ઞાન બન્યું છે.

ગૅસો બધા વાયુરૂપ જ હોય છે એવું કંઇ નથી. પ્રવાહી પણ હોય છે, જેમને પાઇપો મારફત છાંટી શકાય છે. ઘન પણ હોય છે જેમને કોથળામાં રાખવામાં આવે છે ને તે ફૂટતાં ઝીણી રજ રૂપે હવામાં ફેલાઇ જાય છે. તેમના પર જ મુખ્યત્વે માનવસંહારની આખી ભાવિ પ્રકૃતિનાં મંડાણ છે.

ગૅસના બધા મળીને ચાર પ્રકાર છે. (૧) રૂંધક (choking gas અથવા suffocates); જેને જર્મનો ગ્રીન ક્રૉસ કહે છે. (૨) છીંકાળા (sternutators); જર્મનઃ બ્લુ ક્રૉસ. (૩) ટીઅર ગૅસ; જર્મનઃ વ્હાઇટ ક્રૉસ અને (૪) દાહક (blister gases) જર્મનઃ યેલો ક્રૉસ.

આમાં પહેલા વર્ગના મુખ્ય ગૅસો ક્લોરાઇન, ફૉસ્જિન, ડીફૉસ્જિન અને ક્લોરોપિક્રિન છે. ક્લોરાઇનથી તો હાઇસ્કૂલનો દરેકેદરેક વિદ્યાર્થી પરિચિત હશે. લગભગ બધા નવા ગૅસોમાં તેનો જ ઉપયોગ

ગયા મહાયુદ્ધનું સરવૈયું

હણાએલા	૯૯,૯૮,૭૭૧
ભયંકર રીતે જખમી થએલા	૬૨,૯૫,૫૧૨
સહેજસાજ જખમી થએલા	૧,૪૦,૦૨,૦૩૯
ગુમ થએલા	૫૯,૮૩,૬૦૦
યુદ્ધ પછી ફાટી નીકળેલા રોગ ઇન્ફ્લુએન્ઝાના ભોગ બનેલા	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

*

આ સરવૈયામાં યુદ્ધથી બનેલી કરોડો વિધવાઓ અને અનાથોનો તેમજ થએલા સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક હ્રાસનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો.

મજબૂત કર્યાં છે ને ઈંગ્લંડે પણ સીંગાપુર ને પીનાંગની કિલ્લેબંદી પૂરી કરી, હૅાંગ-કૅાંગ બાજુ લશ્કરી થાણાં જમાવ્યાં છે. જાપાને એની અગમચેતી રૂપે સિયામની નહેર બાંધવાનું શરૂ કર્યું છે, જેથી એ બધી કિલ્લેબંદી નિષ્ફળ નીવડે!

અને એ જાપાન તો પોતાની સામ્રાજ્યની દરકાર છડેચોક જાહેર કરે છે કે 'તમે ગોરાઓએ અમારી અસાવધાનીનો જ લાભ ઉઠાવ્યો છે. રત્નગર્ભા ભારત-ભૂમિ, તેલભંડાર બ્રહ્મદેશ, શસ્યશ્યામલ હિંદીચીન, વિશાળ ને વિપુલ સંપત્તિભર્યો ઇસ્ટ ઇંડીઝ દ્વીપસમૂહ, ઑસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂઝીલૅંડ પર તમે એ રીતે કબજો કરી લીધો છે. ચીનને તમે માત્ર નામ ખાતર સ્વતંત્ર રહેવા દીધું છે. એનું મુખ્ય દ્વાર હૅાંગકૅાંગ તમે છીનવી લીધું છે. અમને ડરાવવા ખાતર જ તમે પાસિફિકમાં સૌથી મોટા કાફલા રાખવા માંડ્યા છે. સીંગાપુરમાં જબ્બર-દસ્ત કિલ્લેબંદી કરી છે. મંચૂરિયાની સરહદ પર હજાર ઉપરાંત યુદ્ધયાનો ગોઠવ્યાં છે ને કોઇ ને કોઇ રીતે રીતે અમને દબાવી રાખવાનો શોરબકોર મચાવી રહ્યા છો. પણ અમે કશાથી ડરવાના નથી. અમારો મુકાબલો કર્યો તો એશિયામાંથી તમારો પગદંડો સમૂળગો ઉખેડી ફેંકી દઇશું.'

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ બતાવે છે કે મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળવાનાં ત્રણ કેન્દ્રો રહ્યાં છે. જર્મની, ઇટલી અને જાપાન. ત્રણે રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર અને લાગવગવાળા દેશો સાથે અનેક છૂપી સંધિઓ કરી રાખી છે ને હજુ કરતા જાય છે. ભૂમધ્ય અગર પાસિફિકમાંથી કોઇ પણ વખતે વિજીગિષાની પહેલી ચિનગારી ઊઠશે ને જગત આખાને સળગાવી મૂકશે એ હવે નિર્વિવાદ છે.

આમ ડંકિયાં કરી રહેલા આ જગતવિનાશની રૂકાવટનો પણ એક ઇલાજ સૂચવવામાં આવે છે. અને તે એ કે, આફ્રિકાની એવી રીતે વહેંચણી કરી નાખવી, જેથી બધાં શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોને કાચો માલ મળવાની સરળતા થઇ પડે ને તેની વધતી વસ-તિને પણ વસવાટનું ક્ષેત્ર મળે. પરંતુ એ ઇલાજ બિલકુલ વહેવારૂ નથી. એથી તો ઉલટું વધુ લડાઇઓ જાગી નીકળે. જાપાને મંચૂરિયા તથા ઇટલીએ હબસાનિયા હજમ કરી બેઠા છતાં પ્રજાસંઘે તેમના પ્રત્યે જે નપુંસકનીતિ બતાવી એણે તો બધાં શક્તિસંપન્ન રાષ્ટ્રોને ઠસાવી દીધું છે કે દુનિયા પર પાશવી બળનું જ સામ્રાજ્ય છે. એટલે આજે નાનામાં નાનાથી માંડીને મોટામાં મોટું રાજ્ય નવાં સંસ્થાનો મેળવવા ને મેળવાએલાં સંસ્થાનોનો વિસ્તાર કરવા પાછળ જ મંડી રહ્યું છે, જે આખી યે પ્રવૃત્તિ નવું યુદ્ધ વહેલામાં વહેલી તકે જગવવા પુરતી છે.

અને એ ચિનગારી વખતે એ ત્રણે રાષ્ટ્રો—જર્મની ઇટલી અને જાપાન એકબીજાને પડખે રહેવાનાં. ૧૯૩૬ના નવેંબરની ૨૫મીએ જર્મનીએ જાપાન સાથે સંધિ કરી એ સંબંધ મજબૂત બનાવ્યો છે, અને જાપાને મંચુકુઓને પોતાનું કાયદેસરના સંસ્થાન ગણાવી, ઇટલીને હબસાનિયાની સંમતિ આપીને એ ત્રણે દેશોની શૃંખલા વિશેષ મજબૂત બનાવી આપી છે.

આ રીતે જોતાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાવાદાવાખોરી અત્યારે બે સમૂહો વચ્ચે વહેંચાઇ ગએલી જણાય છે. એક બાજુ સામ્યવાદ વિરોધી જર્મની, ઇટલી અને જાપાન એ ત્રણ ફાશીસ્ટ દેશો અને બીજી બાજુ ફાશીઝમ વિરોધી દેશો.

એ બીજા સમૂહમાં બ્રિટન સાથે ફ્રાન્સ, રશિયા, પોલૅંડ અને ગ્રીસ વગેરે જે રાજ્યો છે તેમાંથી રશિયા-ની મૈત્રિ હજી શંકાસ્પદ છે, કારણ એ મિત્રરાજ્યો-માં જ અંદરોઅંદર ક્યારે સૈદ્ધાંતિક બળવો જગાડે એ અનિશ્ચિત છે. પોલૅંડની મૈત્રિ પણ અચોક્કસ છે, જ્યારે બાકીના જોઇતી સહાયને પહોંચી વળે તેમ નથી.

ગયા મહાયુદ્ધ જેમ આ મહાયુદ્ધ વખતે પણ

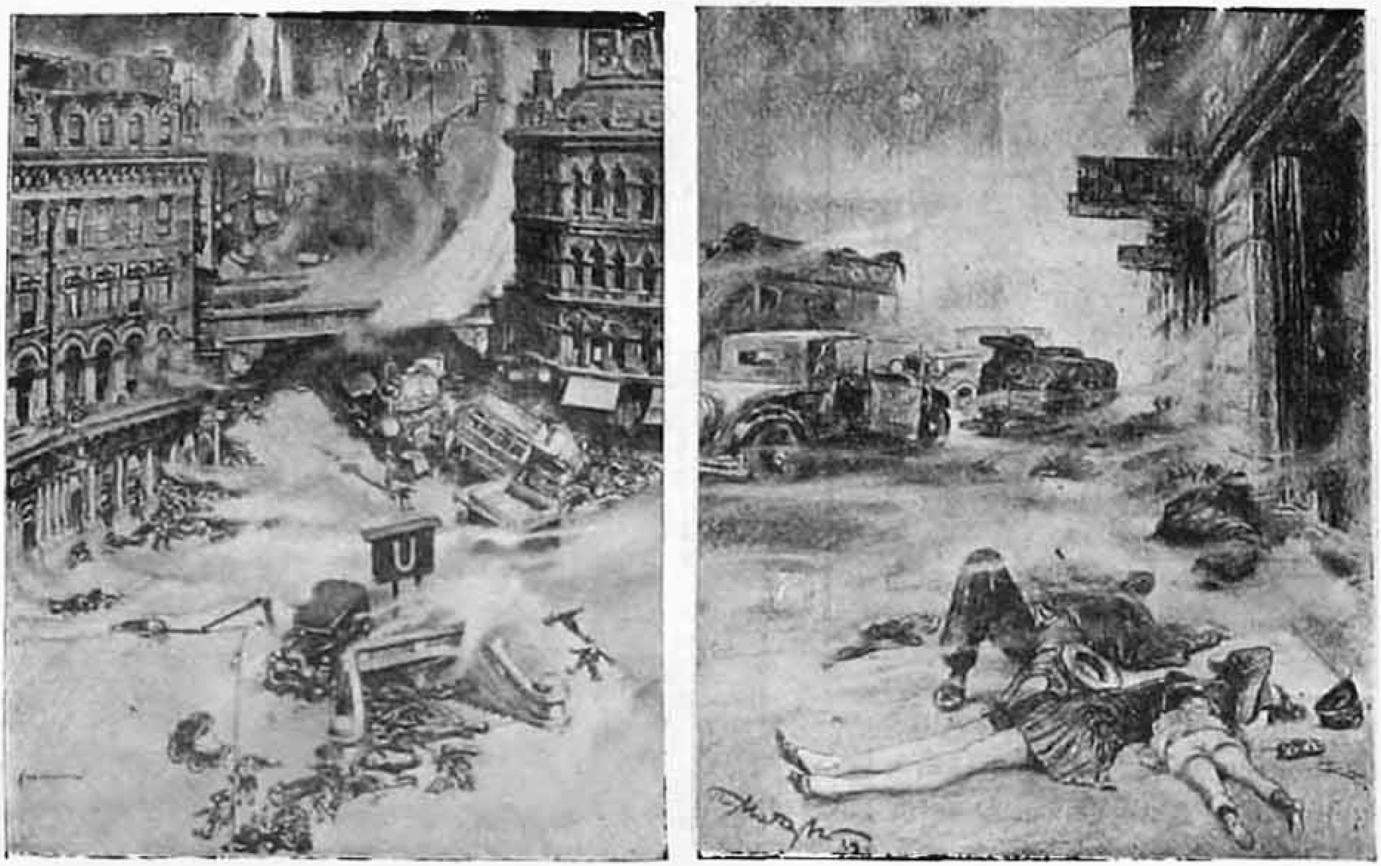
જગતશાંતિ માટે સ્થપાએલી લીગ ઑફ નેશન્સ કે કૅલૉગના કરારોનાં ફારસો આજ સુધીમાં અનેક વાર નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે, અને ફરી એકવાર આજે મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચતો જણાતો યુદ્ધદેવનો ગબલ હાથ પણ તેઓ અટકાવી શકવાનાં નથી એ ડાબી તરફનું કટાક્ષચિત્ર બતાવે છે. ઉપરઃ મુસૉલિનીની ગગતિ. તોપના મોઢા ઉપર સવાર થઇને ઈટલિની આગે કૂચ પોકારતા રહી, તેનાં બધાં સંસ્થાનોને લશ્કરી થાણાં બનાવી મૂકનાર ફાસીસ્ટ નેતા મુસૉલિની ઉપર આ ચિત્ર તીવ્ર કટાક્ષ કરે છે.

અમેરિકા એમાં મોટો ભાગ ભજવશે, કારણ બંને સમૂહો અત્યારે એને પોતાને પડખે લેવાના પ્રયાસો આદરી રહ્યા છે. પરંતુ એ બાબતમાં અમેરિકાની નીતિ હજુ સુધી કશી નિશ્ચિત નથી થઇ. જર્મનીને હીલિયમ ગૅસ પૂરો પાડવા માટે હાલમાં જ એણે પ્રખ્યાત વિમાની હ્યુગો એકનરને સંમતિ આપી છે અને બ્રિટન તેમજ રશિયા જેટલી જ યુદ્ધસામગ્રી એ જાપાનને પણ પૂરી પાડી રહ્યું છે, એટલે મહાયુદ્ધ વખતે એ કોને પડખે ઊભે એ અનિશ્ચિત છે.

પણ એ યુદ્ધમાં મોટે ભાગે ઘાણ તો દિદાઓનો જ વળવાનો એ ચોક્કસ છે. ગયા યુદ્ધ પેઠે આ વખતે પણ લાલ કિનારા પર અને આફ્રિકામાં તેમને ખડા કરવામાં આવશે ને પૂર્વમાં જાપાન સામે પણ એ જ ખડકાશે, કારણ કે જાપાનીઝ ઍડમિરલોએ નાસ્તા પહેલાં ફિલિપાઇન્સ અને ભોજન પહેલાં ઑસ્ટ્રેલિયા લઇ લેવાની ધમકી આપેલી જ છે. દિદાઓએ આ બાબતમાં શાં પગલાં લેવાં એ પર મહાસભા જે વિચાર ચલાવી રહી છે, એ જ આની અગત્ય સૂચવે છે.

યુદ્ધનાં કારણો અને કેન્દ્રો પછી હવે આપણે ખુદ મહાયુદ્ધની ભીષણતા પર આવીએ. એ યુદ્ધ પૂર્વે કદી ન લડાએલું એવું વિનાશક ને ભયંકર હશે એ બાબતમાં તો હવે કશી શંકા જ નથી રહી. જે વિજ્ઞાને માનવજાતિને સુખરૂપ બનવામાં આટલી પ્રગતિ કરી છે તેનો જ ઉપયોગ એ યુદ્ધમાં માનવસંહાર રૂપે યોજાશે.

મોટરના આવિષ્કારે તોપો ને ફોજોની લાવ-લઇજા સુગમ કરી આપી છે. હવાઇ જહાજોએ આકાશમાંથી બૉંબો નાખવાની પૂરતી સગવડ કરી આપી છે. દાક્તરોએ ભયંકર રોગોના જંતુઓ ઉપજાવ્યા છે. દારૂખાનાના વિશારદોએ શહેરોનાં શહેરોને ચપટીમાં ઉડાડી દે એવી શોધો કરી છે ને રસાયણશાસ્ત્રીઓએ શ્વાસમાં જતાં જ સ્વર્ગે પહોંચી જવાય એવાં રસાયણોની શોધો કરી છે. અને આ બધું છતાં તેના યોજકો યુદ્ધની ભયંકરતા ને વિનાશકતાની આસપાસ એક કૃત્રિમ રંગદૃષ્ટિ ખડી કરવા લાગ્યા છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ, ધાર્મિક ફરજ વગેરેને નામે આજે યુવાન માનસની નજરબંદી કરવામાં આવે છે ને એ પાપ દરેકે દરેક

હવેનું યુદ્ધ મોટે ભાગે વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધ હશે અને તેમાં કેવળ લડવૈયાઓ કરતાં જગતની બીજી નિર્દોષ માનવતા વધારે રહેંસાઇ જશે. શહેરો ઉપર જાતજાતના બૉમ્બો નાખીને ભાવિ યુદ્ધમાં કેવો નિર્દય કેર વર્તાવવામાં આવશે તેનાં ભયંકર દશ્ય ઉપરનાં બે ચિત્રોમાં આપેલાં છે. અન્ડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશનોમાં પેસતાંપેસતાં પણ લોકો બૉમ્બનો શિકાર બનશે, આગ લગાડનારા ગૅસોથી મોટી મહેલાતો પલવારમાં નાશ પામશે અને ગૅસનો ભોગ થઇ પડેલા નિર્દોષ રાહદારીઓનાં મુડદાં મહોલ્લે મહોલ્લે રડવડશે.

કરવામાં આવે છે. આ ગૅસો શ્વાસમાં જતાં જ તેની રાસાયણિક અસરથી માણસની મજ્જાઓમાં હાઇડ્રૉક્લોરિક ઍસિડ પેદા થાય છે ને જ્ઞાનતંતુઓ ખવાવા માંડે છે. આંખો ઉપસી જાય છે, ગળું સૂઝી જાય છે ને સુકાવા માંડે છે. ફેફસાંમાં જતો હવાનો પ્રવાહ આથી બીલકુલ બંધ થઇ જાય છે ને એનો ભોગ બનેલાઓ એક કંપારીજનક અમાનુષી દશ્ય બની રહે છે. શરીરમાં જાણે કાંટા ભોંકાતા હોય, ચામડી દાઝતી હોય ને બળજબરીએ ફેફસાંમાં હવા ભરવા મથતાં મોઢામાંથી સાસોટી બોલતી હોય. ગૅસનો ભોગ થયાથી તે મરતાં સુધાનો તેનો તરફડાટ ભયંકરતાની પરિસીમાએ પહોંચે છે.

ફૉસ્જિન ગૅસ શ્વાસમાં જતાં આપણાં ફેફસાંની દીવાલો તોડી નાખે છે ને લોહી બધું ત્યાં ધસી જાય છે. પરિણામે શ્વાસ લેવો તદ્દન દુષ્કર બની જાય છે. એ ગૅસનો ભોગ બનેલાઓએ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા આંગળાંથી પોતાનું ગળું ચીરી નાખ્યા સુધીના દાખલા ગયા મહાયુદ્ધમાં બનેલા છે.

ડીફૉસ્જિન બૉંબ મારફત ફેંકાય છે. તેનું ખરું નામ તો ટ્રાઇક્લોરોમેથિલક્લોરોફૉર્મૅટ એવું જબરૂં છે. એ ફૂટતાં જ તેનાં રજકણો હવામાં ફેલાઇ જાય છે ને સાધારણ બુરખાને તો સહેલાઇથી ભેદી જઇ શકે છે. જર્મનોએ મહાયુદ્ધના છેલ્લા વર્ષમાં અખતરા રૂપે એનો પ્રયોગ કર્યો હતો. એ નાકમાં પ્રવેશે છે ને ભયંકર દર્દ ઊપડે છે. છીંકો ને ઉધરસમાં જ માણસ પૂરો થઇ જાય છે. ઘણા સૈનિકોએ છીંકવા માટે પોતાના બુરખા જ કાઢી નાખ્યા હતા. ક્લોરોપિક્રિનથી માણસ ઊલટી પર ઊલટી કરતો રહી નિચોવાઇ નિચોવાઇને મરે છે.

આગ, ભયંકરતામાં એકબીજાથી ઉત્તરોત્તર ચડતા ગૅસો વર્ણવીએ તો પાર ન આવે. અડતાં વેંત જ ચામડીને બાળી નાખતો મસ્ટાર્ડ ગૅસ કે 'મોતની ઝાકળ'ને નામે ઓળખાતો લૅવિસાઇટ—કોને કોનાથી વધુ ભયંકર ગણવો?

ડાબી બાજુ: યુદ્ધના પરિણામે જે જે બોજાઓ વડે જગતની માનવતા કચડાઇ રહે એ તેનો ખ્યાલ આપતું કાર્ટૂન. જમણી તરફ: ગૅસના હુમલામાંથી બચવા માટેના ગૅસમાસ્ક. તે વાપરવાની તાલીમ આજે પશ્ચિમના દેશો જનતાને આપી રહ્યા છે.

આ ગૅસો ઉપરાંત ભાવિ યુદ્ધમાં બીજો મોટામાં મોટો ભય થર્માઇટ બૉંબોનો રહ્યો છે. લોઢા ને ઍલ્યુમીનિયમનું મિશ્રણ ધરાવતો બે કે ત્રણ રતલ વજનનો એ બૉંબ ફૂટતાં વેંત ૪૦૦૦ ડિગ્રી જેટલી ગરમી ફાટી ઊઠે છે. જ્યાં ગૅસબૉંબની અસર ઓછી થતી જણાશે ત્યાં તરત જ આ થર્માઇટ બૉંબ ફેંકવામાં આવશે ને તરત આગ સળગી ઊઠશે.

હવાઇ જહાજોનો મશહૂર ડચ નિર્માતા મિ. ઍન્થની ફૉકર ભાવિ યુદ્ધ પર અભિપ્રાય આપે છે કે 'પહેલાં કદી ન થએલો એવો સંહાર આ યુદ્ધ ચલાવશે ને તેનો શિકાર લડવાવાળાઓ નહિ, પણ ન લડવાવાળો જનસમાજ જ બનશે. પહેલાંના યુદ્ધોમાં એક પરિવારમાંથી યુદ્ધમાં ગએલા જ મરતા. પરંતુ હવેના યુદ્ધમાં તો પરિવારોના પરિવારો જ નહિ, પણ શહેરોના શહેરો ને વિસ્તારોના વિસ્તારોનો નાશ થશે.'

સર નૉર્મન ઍન્જેલ તેનું ચિત્ર આમ દોરે છે: 'ભાવિ યુદ્ધમાં કેવળ એ જ પક્ષને વિજય મળશે, જેણે થોડા જ કલાકોમાં અધિકમાં અધિક નિર્દયતાથી પહેલો હલ્લો કર્યો હશે. એ પહેલા હલ્લામાં ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર વિમાનો પૂર્ણ નિર્દયતા ને ત્વરાથી દુશ્મન દેશો પર ધસી જશે ને ઝેરી ગૅસો, રોગનાં જંતુઓ ને આગ લગાડનાર બૉંબોનો વરસાદ વરસાવવા લાગશે.'

આમાંના રોગના જંતુઓ બે રીતે ફેલાવવામાં આવશે. એક તો વિમાનમાંથી તેમની ભરેલી કાચની નળીઓ ફેંકીને, અથવા તો એ જંતુઓથી ભરેલાં પ્રાણીઓને પૅરૅશ્યૂટ દ્વારા ફેંકીને.

ભાવિ યુદ્ધની ભયંકરતાની આ તો માત્ર રૂપરેખા છે. એની ભીષણતાની મર્યાદા હજુ યે વધારવાના પ્રયત્નો કંઇ ઓછા થતા નથી. એમાંનો ગમે તે પક્ષ વિજયી થાય પણ પરતંત્ર દેશો પર તો એક નહિ ને બીજું પરશાસન ચાલુ રહેવાનું જ છે.

ને હમણાં હમણાં તો એક નવી ગોરી બુભુક્ષા

જોર પર આવતી જાય છે. આફ્રિકાના જાણીતા જનરલ સ્મટ્સે એશિયાની જાગૃતિથી ભડકી ઊઠી જાહેર કર્યું છે કે, 'ગોરાં રાષ્ટ્રોએ હવે પોતપોતામાં ઝગડવું છોડી દઇ એકત્ર થઇ જવું જોઇએ, નહિતર ગોરાઓના પ્રભુત્વ ને ગોરી સંસ્કૃતિનો નાશ થઇ જશે.' આ જ કારણે પાસિફિક કાંઠા ઉપર ગોરાં રાષ્ટ્રોએ ઊગતા જાપાન સામે જબરી કિલ્લેબંદી ચણી લીધી છે. જગતભરના ગોરા દેશોમાં અત્યારે એ જ મુરાદ પ્રબળ બની રહી છે કે કાળી, પીળી કે શ્યામ કોઇ પણ જાતિને ગોરા પ્રભુત્વ હેઠળથી છટકવા ન દેવી.

અને હવે સૌથી છેલ્લી વાત, કે એ ભાવિ મહા-સમરમાં આપણું શું થશે? આપણા માનસની એ નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ ખાસિયત છે કે ભાવિની સુંવાળપ આપણને જેટલી ગમે છે એટલી વર્તમાનની કઠોરતા નથી ગમતી. હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર બનશે ત્યારે સામૂહિક ક્ષેત્રોમાં ટ્રૅક્ટરો દ્વારા ખેતી કરાવવાના ને ભેંસોનાં દૂધની ડેરીઓ ઊભી કરવાના સુંવાળા આદર્શો પર જીવનારાઓને આવતી કાલે હિંદુસ્તાન પર ગૅસોનો વરસાદ થાય ત્યારે કયાં પગલાં લેવાં તેનું વિચારવાની જાણે ફુરસદ જ નથી.

હિંદ પાસે તો આજે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલાં પણ સાધનસામગ્રી કે લશ્કર નથી. થોડા વખત પર હિંદના સેનાપતિ મિ. ચેટવોડે જણાવ્યું હતું કે હિંદ પર હલ્લો થાય તો બ્રિટિશ કાફલાને તેની કુમકે આવવું પડશે. અને તાજેતરમાં, તા. ૨૪મી ઑગસ્ટે, વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો હિંદ પર આવી પડનારી આફત વિષે સર મહમદ યાકુબે જે પ્રશ્ન વડી ધારાસભામાં પૂછેલો તેનો જવાબ આપતાં લશ્કરી ખાતાના મંત્રી મિ. ઓગીલ્વીએ જણાવેલું કે 'હિંદનું અત્યારનું લશ્કરી બળ કોઇ પણ મોટા દેશ તરફથી હલ્લો આવે તેને હઠાવવા પૂરતું નથી; અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેને પડખે છે તે હિંદનું સદ્‌ભાગ્ય છે.'

આપણા શિક્ષિત વર્ગે પહેલી તકે આજની આ વિષમતાઓ પર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. સૌથી મોટું કમનસીબ આપણું છે. બીજા દેશોને જવા દઇ ખુદ ઇંગ્લંડને જ લઇએ તો ત્યાં ગૅસના વપરાશ ને બચાવનું આજે મહોલ્લેમહોલ્લે શિક્ષણ અપાય છે. બ્રિટનના એકે એક નાગરિકને ગૅસનો બુરખો મળી રહે એટલા માટે પાંચ કરોડ પૌંડ ત્યાંની સરકારે ખર્ચ્યા છે. પણ આપણે માટે? આપણા રાષ્ટ્રના સંરક્ષણની યે પૂરી હકીકતોથી આપણે વાકેફ નથી ત્યાં બીજાું કયું સંરક્ષણ સંભવે? ને લડાઇ ચાલશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની કોઇને પડી નહિ હોય, કારણ બધાં જાણે છે કે એ મુડદું કદી ઊઠવાનું નથી. લડાઇ ખતમ થયા પછી જે પક્ષ વિજયી હશે તેને નામે હિંદુસ્તાન ચડી જશે, ને યુદ્ધમાંથી પાંત્રીસ કરોડમાંથી બાકી બચેલી મુડદાલ પ્રજા એ જ 'જી હજૂરે'નું સૂત્ર ચાલુ રાખશે.

અશોક હર્ષ

પ્રભાતનો પાઠ

આજે સવારે આઠ બજ્યે કુમાર કાર્યાલયના એક સંબંધી મિત્ર આણંદથી અમદાવાદ જતા હતા. એમની જોડે હું પણ સ્ટેશન સુધી સાથે હતો. સ્ટેશન રોડની સડક ઉપર અમે અમારા ધ્યાનમાં ઝડપી ગતિએ ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં પાછળથી તાજગીવાળો અવાજ આવ્યો.

'કેમ, મિ. . . . ?'

સડક ઉપરનો એ નિવાસ નિત્યયૌવનવંતા પૂજ્ય શ્રી નરસિંહભાઇ પટેલનો હતો; આગળ જ નાનકડો પણ સુંદર વ્યવસ્થિત બગીચો એમનો હતો; અને એ સાદ પણ શ્રી નરસિંહભાઇનો હતો. એમના એક હાથમાં લોઢાના લાંબા દાંતાવાળું ખંપાળી જેવું હથિયાર હતું; અને તે ક્યારાની ભીની પોચી જમીનમાં ખૂંપેલું હતું

તેજસ્વી અને મહેનતથી લાલી ચઢેલા મુખે એમણે અમને કહ્યું:

'આ મારી સવારની બે કલાકની કસરત છે. જે દહાડે ફરવા ન ગયો હોઉં ત્યારે આ બાગકામ કરું છું. આખો બગીચો હું અને મારો પૌત્ર સંભાળીએ છીએ. "કુમાર"ને કહેજો કે તારાઓમાં વાતો કરવામાં જ કૌમાર નથી; પણ પૃથ્વીનાં સંતાનોએ પૃથ્વી ઉપરનું કામ કરવાનું છે. આ હથિયાર કોદાળીપાવડા કરતાં ઘણું સારું કામ આપે.' એમ કહી તેમણે એ હથિયારને જમીનમાં ઊંડે ખૂંપાવી માટીનું મોટું જાડું પડ ઊંચેડ્યું.

અમને ઉતાવળમાં જોઇ એમણે વાત બંધ કરી, પણ અમારા સારૂ પ્રભાતમાં આ સાચો પદાર્થપાઠ હતો.

કે. પ.

સૂરજના કપૂતો

ખરતા તારાને ખોટે નામે આપણે જેમને ઓળખીએ છીએ તે આકાશી પિંડો અવકાશના ધાડપાડુઓ જેવા છે. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ધસી જઇ, પોતાની સાથે બીજાનો પણ નાશ નિપજાવનારા એ સ્વેચ્છાચારી ઉલ્કાઓ અને પોતાની સ્વચ્છંદી કક્ષામાં બેતમા ફરતા ધૂમકેતુઓ સૂરજના પરિવારમાં કપૂતો જેવા જ છે

ધૂમકેતુઓ અને ઉલ્કાઓ

ડાબી બાજુએ: પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી હેલી અને તેણે શોધેલો ધૂમકેતુ

જુદાજુદા ગ્રહો અને તેમના ચંદ્રો સિવાય આપણા સૂર્યપરિવારના પિતા સમા સૂર્યને બીજાં બાળકો પણ છે: અને તે ઉપગ્રહો, ધૂમકેતુઓ અને ઉલ્કાઓ.

આ બાળકોમાંના ઉપગ્રહો (asteroids)ને આપણે સૂર્યના સપૂતો કહી શકીએ, કારણ કે ગ્રહો ને ચંદ્રોની જેમ એ પણ પોતાની કક્ષામાં જ ફરતા રહે છે. પરંતુ ધૂમકેતુઓ અને ઉલ્કાઓ (જેમને આપણે ખરતા તારાનું ખોટું નામ આપેલું છે), એમણે એવાં બંધનો કદી માન્ય નથી રાખ્યાં. સૂર્યના એ જાણે કપૂતો છે. ધૂમકેતુઓ પોતાની અનોખી જ સ્વચ્છંદી કક્ષામાં ફરે છે; અને ઉલ્કાઓ તો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં અવકાશમાં તૂટી પડી, પોતાના નાશ સાથે બીજાઓનો નાશ પણ નિપજાવતા રહે છે.

આવો એક ધૂમકેતુ રોજના પાંચ લાખ માઇલની ઝડપે હમણાં આપણી પૃથ્વી તરફ ધસી રહ્યો છે. એનું નામ વ્હિપલ ૧૯૩૭/c. આ મહિનામાં તો પૃથ્વીની લગભગ આઠ કરોડ માઇલ નજીકમાં એ આવી પહોંચ્યો.

ભૂતકાળમાં તો ધૂમકેતુઓનાં દર્શન અને ઉલ્કાઓના પ્રપાતને અનિષ્ટની પૂર્વસૂચના તરીકે ગણવામાં આવતા; પણ ઇ. ૧૫૭૭માં ટાકો બ્રાહે નામના ડચ વિજ્ઞાનીએ એ સાલમાં દેખાએલા એક ધૂમકેતુનું નિરીક્ષણ કરી જાહેર કર્યું કે આકાશમાંના બીજા તેજપિંડો પેઠે એ પણ સ્વયંપ્રકાશી છે, તેમની ગતિ નિયમબદ્ધ છે અને તે સૌરજગતના જ એક ઘટક છે, ત્યારથી એ માન્યતાં પર કોદાડો પડવા લાગ્યો. પછી ઇ. ૧૬૮૦માં ન્યૂટને જાહેર કર્યું કે આકર્ષણના સઘળા નિયમો તેમને લાગુ પડે છે. અને ઇંગ્લંડના રાજજ્યોતિષી હેલીએ અમુક નિયત સમયે તેમનું પુનર્દર્શન થવાનું ભાખેલું વિધાન સાચું પડ્યું ત્યારે તો એ માન્યતા તદ્દન ઊડી ગઇ.

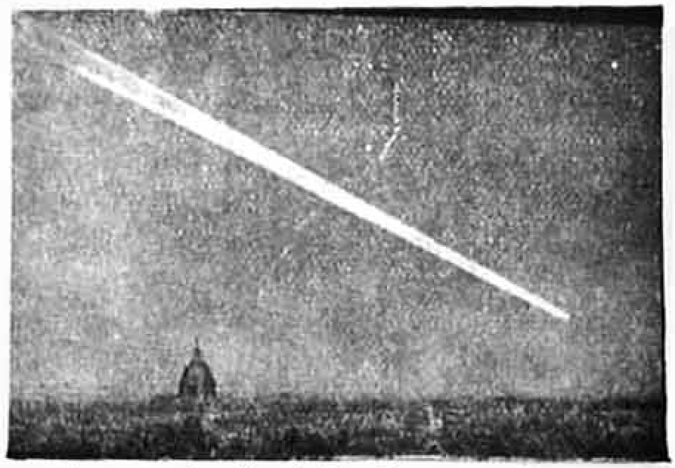
હેલીએ જે ધૂમકેતુ પરથી વિધાન ભાખ્યું તે તેના જણાવ્યા મુજબ બરાબર દર ૭૬ વર્ષે આકાશમાં દેખા દે છે. એની ઇ.૧૭૦૪માં કરાએલી એ આગાહી મુજબ, તેના મરણને બીજે જ વર્ષે ઇ. ૧૭૫૯માં એ દેખાયો ત્યારે એણે એટલું તો કુતૂહલ જગાડ્યું કે તેના નામથી જ એ ધૂમકેતુ ઓળખાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી નિયત સમયે ઇ. ૧૮૩૫ અને ૧૯૧૦માં પણ એ દેખાએલો. પહેલાં હજારો વર્ષથી એનું આવાગમન થતું રહેલું હશે; કારણ કે પ્રાચીન ઇજીપ્તના ઉપરકર અને ચીનાઓનાં પુરાણાં લખાણોમાં એનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

સૂરજના આ કપૂતોનું નામ જેના પરથી ધૂમકેતુ પડ્યું છે એ એમની પૂંછડી એમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. છતાં કેટલાકને એ નથી પણ હોતી; જ્યારે કેટલાકને એક કરતાં વધારે પણ હોય છે. ૧૯૦૩માં બોરેલી નામના વિજ્ઞાનીએ જોએલા ધૂમકેતુને નવ પૂંછડી હતી ને ૧૮૨૫માં દેખાએલાને પાંચ! બે પૂંછડી તો ઘણા ધૂમકેતુઓને સામાન્ય હોય છે.

આ પૂંછડીને લઇને ધૂમકેતુઓના, માથું અને પૂંછડાં

ચેસૅાના ધૂમકેતુ તરીકે ઓળખાતા, ઇ.૧૭૪૪માં લોઝાં મુકામે દેખાએલા આ ધૂમકેતુને છ પૂછડી હતી !

ઇ. ૧૮૪૩માં પારીસમાં દેખાએલા આ પ્રચંડ ધૂમકેતુની પૂછડી સાડા પંદર કરોડ માઈલ લાંબી હતી !

એવા બે ભાગ પડી જાય છે. માથાના પાછા બે ભાગ હોય છે, જે કેન્દ્ર (nucleus) અને કેશ (coma)ના નામથી ઓળખાય છે. કેન્દ્ર ખૂબ પ્રકાશિત હોય છે, જ્યારે કેશનો પ્રકાશ વાદળાં જેવો હોય છે. જેટલા અંશે વધુ પ્રકાશિત એટલા અંશે એ વધુ ઘટ્ટ હોય છે. ધૂમકેતુ નરી આંખે આ કેશને લીધે જ ઓળખાય છે. એ હમેશાં સૂર્યની બાજુએ ઢળેલો હોય છે, જ્યારે દૂર દૂર લંબાતી તેની પૂછડીની પ્રવૃત્તિ જાણે સૂરજથી દૂર ને દૂર રહેવાની જ હોય છે.

ઇ.૧૮૧૧માં દેખાએલા ધૂમકેતુના માથાની લંબાઇ સવા અગિયાર લાખ માઇલ ને પૂછડીની લંબાઇ ૨ કરોડ માઇલની હતી. આમ છતાં તેમાંનાં સર્વ દ્રવ્ય જો એકત્ર કરવા જઇએ તો એકાદ પ્રવાસપેટીમાં સમાઇ જાય! એટલે કે એના દ્રવ્યના કણ ખૂબ પાંખા અને હલકા હોય છે—આપણા વાતાવરણના પૃથ્વીની સપાટી પરની હવાથી યે એમનું ઘટત્વ ૬૦૦૦મા ભાગનું હોય છે. આજ સુધીમાં દેખાએલા ધૂમકેતુઓમાંથી સૌથી જબરા એવા દસ હજારનો સરવાળો વળી તો યે આપણી પૃથ્વીના વજનને ન પહોંચે! છતાં કદમાં તો એવા ઉપસેલા હોય છે કે અવકાશમાં માત્ર નિહારિકાઓ જ એથી ચડે.

આ જ કારણે ધૂમકેતુઓની આકર્ષણશક્તિ બીજા કોઈ ગ્રહ પર કામ નથી કરી શકતી. કોઇક વખત પૂછડી હલાવવાનું પણ તેમને મન થઇ આવે છે! ૧૬૧૮ અને ૧૭૬૯માં દેખાએલા ધૂમકેતુઓએ એટલા તો જોરથી તે હલાવી હતી કે એનો પ્રકંપ થોડી સેકન્ડમાં તો આખા ધૂમકેતુમાં ફરી વળ્યો હતો.

આકાશમાં દેખાઇને અદૃશ્ય થઇ જતા કેટલાક ધૂમકેતુઓ તો એવા હોય છે કે ફરી પાછા એ કદી દેખાતા જ નથી. એનું કારણ એમની કક્ષા અતિશય જબરી હોવાનું મનાય છે. પરંતુ મુદત પાકી ગયા છતાં કોઇ ધૂમકેતુ ન દેખાય તો માની લેવું કે એનો નાશ થયો છે. ઇ. ૧૮૨૬માં બીલૅનૂવે જોએલો ધૂમકેતુ એનું સારૂં ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે. ઇ. ૧૮૪૫માં એ જ્યારે દેખાયો ત્યારે એના માથાની લંબાઇ વધી ગઇ હતી ને એ સાલ આખરે તો એ બે કકડામાં ભાંગી પડ્યો. ત્રણ મહિના સુધી એ કકડા પણ એક સાથે ફરતા રહ્યા, પણ પછી બંને વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. ૧૮૫૨માં એ ફરીવાર નજરે પડ્યો ત્યારે તો એ અંતર ૧૨,૭૦,૦૦૦ માઇલ વધી ગયું હતું. એ પછીના ૧૮૫૯ના નિયત સમયે એ આકાશમાં ન દેખાયો, તે માટે સૂર્યની નજીક ગયો હોવાનું કારણ કલ્પી લેવામાં આવ્યું. પણ એ પછીના ગાળામાં પણ એમાંનો એકે ટુકડો ન દેખાયો. પરંતુ એ વર્ષે ઉલ્કાપાતો ખૂબ થયા હતા. ત્યારે ધૂમકેતુ અને ઉલ્કાઓને કંઇ સંબંધ હશે ખરો?

ચોક્કસ વળી ધૂમકેતુનો આખો પિંડ જ ઉલ્કાઓનો બનેલો છે. આકાશમાં ભમતાં ભમતાં કોઇ વખત એ સૂર્ય અને તેના ગ્રહોની અસર નીચે આવી જાય છે ને તેના ભયંકર આકર્ષણને લઇને તેના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે. આ ટુકડાઓ પછી ઉલ્કાઓના સમૂહ રૂપે જ આકાશમાં રહે છે. વળી તેનું માથું ઘન પદાર્થનું બનેલું હોઇ, એમાંથી પણ ઘણી વખત ટુકડા છૂટા પડે છે ને એની કક્ષામાં પથરાઇ રહે છે.

ગ્રહોથી ધૂમકેતુઓ ઘણી બાબતમાં જુદા પડે છે. તેમાંથી મુખ્ય એ છે કે, ગ્રહોની માફક એમની કક્ષા કદી ગોળ નથી હોતી પણ અંડાકાર હોય છે. અને તે ઓળખાય પણ આ કક્ષા ઉપરથી: બાહ્ય દેખાવ પરથી નહિ. એમને પોતાનો પ્રકાશ હોય છે.તેમ સૂર્યનો મારફત પણ મેળવે છે. રંગે એ મોટે ભાગે સફેદ અગર તો ભૂરા રૂપેરી હોય છે; પણ ચીનાઓનાં શાસ્ત્રોમાં લોહીજેવા લાલરંગના ધૂમકેતુઓ પણ નોંધાયા છે.

નાશ પામેલા ધૂમકેતુના અવશેષ રૂપે ઉલ્કાઓ આકાશમાં જે ઠેકાણે જમા થઈ રહે છે તેને પ્રસારક કેન્દ્ર (Radiant Point)ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આવા દરેક કેન્દ્રમાંથી દરરોજ બેથી ત્રણ ઉલ્કા છૂટા પડતા જઈ પૃથ્વી પર પડ્યા કરે છે. આપણી પૃથ્વીનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે એ રીતે દરરોજ લગભગ ચાર લાખ જેટલા ખરતા ઉલ્કાઓ તેના આકર્ષણને લઈને વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં પહેલાં જ ભાંગી ભુક્કો થઈ જઈને રજ રૂપે જ તેના પર પડે છે.

છતાં કવચિત્ કદની વિપુલતાને લઈને તેનું એ ઉલ્કાઓનું કલેવર કંઈક સાબૂત રહે છે. એવા સાબૂત કલેવરવાળો એક ઉલ્કા ઍરીઝોનામાં કોઈ કાળે પડેલો, જેને પરિણામે હજુ ત્યાં ૫૭૦ ફૂટ ઊંડો ખાડો પડી રહ્યો છે. પૃથ્વીના તળમાં એ કેટલે ઊંડે સુધી ઊતરી ગયો હશે એનો પત્તો એ ખાડાને મોટી સારડીથી સારવામાં આવ્યા છતાં નથી લાગ્યો!

છેલ્લે છેલ્લે એવો ઉલ્કાપાત ૧૯૦૮ના જૂન માસમાં સાઇબીરિયામાં થયો હતો. ઘેરો લાલ પ્રકાશ ત્યારે આખા આકાશને ઘેરી વળેલો, ને તે પછી ૬૦૦ માઇલ સુધી પહોંચતી ગર્જનાથી એ તૂટી પડતાં, ૩૦૦૦ માઇલ સુધીની જમીન હલી ઊઠેલી. વિજ્ઞાનીઓ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે જમીનમાં ઊંડી ચિરાડ સાથે ૧૪૦ માઇલના વ્યાસ સુધીનું દેવદારનું આખું જંગલ જડમૂળથી ઊખડી પડેલું જણાયું. એવો જ પ્રપાત કોઈ વસતિવાળા સ્થળે થયો હોત તો . . . ! પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે એવા ભયંકર પ્રપાતો પંદર લાખ વર્ષે માંડ એકાદ થવા પામે છે, એટલે આપણે તેવી ચિંતા કરવાની નથી.

એ ઉલ્કાઓ નરી આંખે તો પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પ્રવેશે છે ત્યારે જ આપણને દેખાય છે. વાતાવરણના ઘર્ષણથી પહેલાં એ લાલચોળ અને પછી શ્વેતતમ બની, પૃથ્વીની સપાટી પર પહોંચતાં સુધીમાં તો વેરવિખેર રજકણો જ બની જાય છે. એનું શ્વેતતમ રૂપ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે બોલી ઊઠીએ છીએ, 'જુઓ તારો ખર્યો!' અને ઘરડેરાંઓ હોય તો એ જોતાં તરત 'રામ, રામ' કરવા મંડી જાય છે.

પણ એ ઉલ્કાઓમાં કેટલાક એવા યે હોય છે કે જે પૃથ્વીના વાતાવરણને પણ દાદ નથી દેતા. એવાઓના નાના કાંકરાથી માંડીને જબરા જબરા કદ સુધીના પથ્થરના નમૂનાઓ સંગ્રહસ્થાનોમાં સંઘરાએલા છે.

ઉપર આપણે ઉલ્કાસમૂહનાં જે કેન્દ્રો ગણાવી ગયા તેમાંથી કોઈવાર તો એકદમ મોટો પ્રવાહનો પ્રવાહ જ પૃથ્વી પર પડે છે. આવો ઉલ્કાપાત પ્રથમ ઈ. ૧૭૯૯માં નોંધાએલો. ત્યારથી એનું વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ થતું રહેતાં નક્કી થયું છે કે દર ચોત્રીસ વર્ષે એક વખત એવો ઉલ્કાપાત પૃથ્વી પર થાય છે, જેને લીઓ (leo)નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ સૂર્યની આસપાસ એક નિશ્ચિત કક્ષામાં ફરે છે ને દર ચોત્રીસ વર્ષે પૃથ્વીની કક્ષાને ઓળંગે છે; અને એ વખતે એનાથી ખેંચાઈ જઈ, ઘર્ષણને પરિણામે સળગી ઊઠી, એ રાખ રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે.

વળી, દર વર્ષે ઑગસ્ટની ૧૧મીએ બીજો એક ઉલ્કાપાત થાય છે, જેને 'પર્સેડિસ' કહે છે. સાધારણ ગણનાયોગ્ય ઉલ્કાપાત તો દર મહિનામાં એકાદ વખતે થાય છે જ, પણ એમાં ખરી પડનારા ઉલ્કા બહુ ઝાંખા હોય છે.

સૂર્યમાળામાં પ્રત્યેક ગ્રહ ઉપર આવા હજારો ઉલ્કાપાત થતા હશે, પણ એનું તાદૃશ પરિણામ એ આવે છે કે તેમની ધૂળને લીધે ગ્રહના કદમાં વધારો થતો જાય છે. કોઈ વખત ધૂળને બદલે પત્થરરૂપે જ્યારે એ પડે છે ત્યારે 'અગ્નિગોલ' નામે ઓળખાય છે. ૧૯૨૭ની સાલમાં આવો એક અગ્નિગોલ રત્નાગિરિ જિલ્લામાં પડ્યો હતો. ૧૮૭૨ની સાલમાં ફ્રાન્સમાં પડેલા અગ્નિગોલનો અવાજ ૫૦ માઇલ સુધી સંભળાયો હતો. પ્રો. શૅપ્લે અને નૉર્મન લોક્યરના મત મુજબ એ ધૂમકેતુનાં જ જરા મોટાં ગીગાં છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે, સામાન્ય ઉલ્કાપાત વખતે આવા અગ્નિગોલ કદી નથી પડતા.

'ઝૉડકલ લાઇટ'ને નામે ઓળખાતો આ પ્રકાશપટો યુરોપમાં જે ઠેકાણે સૂરજ આથમ્યો હોય તે જ સ્થળે દેખા દે છે. એનો વચલો ભાગ ખૂબ તેજસ્વી ને છેડા ઝાંખા હોય છે. એના પ્રાદુર્ભાવ પાછળ પણ ધૂમકેતુઓ ને ઉલ્કાઓની કરામત રહેલી છે.

યુરોપમાં કેટલેક ઠેકાણે સૂર્યોદય પહેલાં કે સૂર્યાસ્ત પછી મોતીઆ રંગનો પ્રકાશ બરાબર ઉદય કે અસ્તના સ્થળે જ દેખાય છે. એનો વચલો ભાગ ખૂબ જ તેજસ્વી હોય છે ને પછી છેડા તરફ ઝાંખો થતો જાય છે. યુરોપના દક્ષિણ ભાગમાંથી એ સીધો સોટા જેવો દેખાય છે, જ્યારે ઉપરના ભાગમાંથી કાટખૂણે પડતો.

આ પ્રકાશનું કારણ પણ ધૂમકેતુઓ જ છે. સૂર્યની કક્ષામાં ફરનારી તેમની ધૂળ તેના તેજથી પરાવર્તિત થઇને ચમકે છે, પણ સૂર્યના તેજમાં એ પ્રકાશ ઢંકાઇ જાય છે એટલે સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે જ દેખાય છે.

ત્યારે આકાશના આ ઉચ્છૃંખલ રખડુઓ જેવા ધૂમકેતુઓનો જન્મ કેમ અને ક્યાંથી થાય છે એ સવાલ પણ ઊઠે જ. એવું જણાયું છે કે સૂરજના ગર્ભમાંથી ઘણી વખત ટુકડા અવકાશમાં ઊડી પડે છે. પરંતુ એના જ ધૂમકેતુઓ બનતા હશે એમ માની ન શકાય; કારણ કે એ ટુકડાની ગતિ સેકંડના ૩૮૩ માઇલથી ઓછી હોય તો તો એ પાછા સૂરજમાં જ જઇ પડે. બીજા ગ્રહોનો તેમાં અંતરાય આવતો હોવાનું આપણે માનીએ તો પણ આપણી અને નજીકમાં નજીકના તારાના અંતરનો મોટો ભાગ રોકતા, સૂરજથી ૨૫૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂરના ધૂમકેતુઓનું શું માનવું? આપણો આ નવો ધૂમકેતુ વિદપલ જ સૌર જગતની બહારથી ધસી આવે છે ને?

રશિયન વિદ્વાન પ્રો.ઓર્નિર્કોફ કહે છે કે ધૂમકેતુઓ મૂળે તો સૌર જગત બહારના, પણ તેની કક્ષામાં આવી ગયા પછી તેના ઘટક બની રહ્યા છે. અનંત અવકાશમાં સૂર્ય પોતાના પરિવાર સહિત સેકંડના આશરે ૩૨૦૦ ફૂટની ગતિ કરી રહ્યો છે. એટલે ૧૫૦૦૦ વર્ષે એક પ્રકાશવર્ષ જેટલો પ્રવાસ ગણતાં, દસ લાખ વર્ષો પૂર્વે એ 'મૃગશીર્ષ' નામના નક્ષત્રમંડળમાં હશે ત્યારે તેમાંથી જે અનર્ગલ દ્રવ્ય તેણે ખેંચી લીધું હશે તેને ગતિ મળતાં તેના ધૂમકેતુઓ બન્યા.

પણ એ તો સૂર્યમાળામાંના ધૂમકેતુઓનો સંભવિત તોડ છે. બાકી એમનો ઉદ્ભવ ચોક્કસપણે ભાખનાર તો હજુ કોઇ વિજ્ઞાની નથી મળ્યો. સંભવ છે કે કોઇ નવા ગ્રહ માટેનો અવશિષ્ટ રખાએલો એ મસાલો પણ હોય. એનું કલેવર લોઢું, હાઇડ્રોજન જેવા ગૅસ અને સોડિયમ જેવાં બીજાં મૂળતત્ત્વોનું બનેલું છે. એનો મોટો જમાવ સૌર જગતમાં જ છે એ ચોક્કસ છે, પણ આગળ ઉપર વર્ણવી એવી સૂર્યની તેના પર થતી પ્રતિક્રિયાને પરિણામે તેમનો નાશ થતો જ જાય છે. સૂર્યથી અસંખ્ય માઇલો દૂર રહેલા ધૂમકેતુઓ વળી કોઇ વખત બીજા તારાની હદમાં પણ પ્રવેશી જાય છે, પણ ત્યાં યે તેની પ્રતિક્રિયાને લઇને તેમનો નાશ જ થવાનો. આપણને દેખાતા બધા જ ધૂમકેતુઓ એ રીતે નામશેષ થઇ જવાના. ક્યારે? એનો ઉત્તર તો નિરવધિ કાલ જ આપી શકે. **'અનિકેત'**

મીણબત્તીનો ભાવ વધારે લાગવાથી ઘરાકે આશ્ચર્ય બતાવ્યું. ત્યારે દુકાનદારે ચાલાકીથી કહ્યું, 'સાહેબ, એમાં વિચાર શું કરો છો? જો લડાઇ લંબાશે તો હજી પણ મીણબત્તીના ભાવ વધી જશે.'

ગ્રાહક વધુ આશ્ચર્ય બતાવતો: 'તે શું એ લોકો મીણબત્તીને અજવાળે લડાઇ લડે છે?'

તેંતાળીસ વરસનાં વેર

હંસપની વરૂ અને ઘેટાના બચ્ચાવાળી વાત ઘણાને યાદ હશે. એવી જ વાત ચીનના પાયતખ્ત પેકિનથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલા માર્કો પોલો પૂલ નજીક, ચાલુ સાલના જુલાઈની ૭મીની મધરાતે બની ગઇ. એ પૂલ પર વાંગપિંગ થાણા ઉપરની જાપાની ટુકડીએ ખોટો હલ્લો (એના કહેવા મુજબ) કરી જોયો. સામી પારના ચીની લશ્કરે તે હલ્લો ખરેખરો માન્યો. પરિણામે જાગેલા સંઘર્ષે હાલ તુમુલ યુદ્ધનું રૂપ લીધું છે અને આજે તો ઘડીઓ ગણાય રહી છે કે ચીન ક્યારે જગતનું બીજું બેલજિયમ બની જાય!

ચીન દેશ વસ્તી અને ક્ષેત્રફળમાં આખા યુરોપ ખંડ જેવડો થવા જાય છે; એટલું જ નહિ પણ એની સંસ્કૃતિ પુરાતનતામાં હિંદની સંસ્કૃતિની જોડાજોડ ઊભે છે. પરંતુ અઢારમા ને ઓગણીસમા સૈકામાં હિંદ જેમ ઈંગ્લંડનું શિકાર બન્યું તેમ ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચાલુ સૈકામાં ચીન પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો ને જાપાનનું શિકાર બની ગયું છે. તેને સંસ્કારી બનાવવાને બહાને આજ સુધી એ દેશોએ એનું રાષ્ટ્રશરીર ચૂંથવામાં કાંઈ કમી રાખી નથી. ચીન કદાચ નવા મહાયુદ્ધનું કેન્દ્ર બને તો યે તેનું મુખ્ય કારણ તો સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓનાં તેમાં સંડોવાએલાં હિતો જ હશે.

આ લડાઇ પાછળ જાપાનનો ઇરાદો તો ઉત્તર ચીનના હોપે, શાન્ટુંગ, શાન્સી, ચહાર અને સુઇયુઆન એ પાંચ પ્રાંતોનું એક નવું સ્વતંત્ર રાજ્ય મધ્ય ચીન અને સોવિયેટ યૂનિયન વચ્ચે ઊભું કરવાનો છે. પરંતુ ચીન પણ સામે મજબૂત મોરચા ટકાવી રહ્યું છે. અંદર અંદરના બધા મતભેદો ભૂલી જઇને તેના બધા પક્ષોએ આજે સંયુક્ત સામનો રચ્યો છે. સોવિયેટ તેની સહાયમાં છે ને રાષ્ટ્રસંઘને પણ એણે યાદી મોકલી આપી છે, એટલે જાપાનના મોરચા સફળ નીવડવામાં શંકા રહે છે. લડી લેવાનો જ તેનો નિર્ણય હોય તો યે તેને લાંબા યુદ્ધમાં ઊતરવું પડશે એ ચોક્કસ છે. એવું યુદ્ધ જાપાન ઝરવી શકશે? હાલ તો એક માત્ર જર્મની જ તેનું મિત્ર છે ને તેની પાસે તો સહાય કરવા પૂરતાં નથી નાણાં કે નથી કાચો માલ. વળી જાપાન પાસે સોનાનો સંગ્રહ નજીવો છે એટલું જ નહિ, એ દેવાદાર પણ છે.

ચીન પર ઉગામાએલો જાપાની મુક્કો

પરંતુ હાલ તુરત તો જાપાન પોતાનો ઇરાદો જતો કરવા બીલકુલ તૈયાર નથી એમ જ જણાય છે. આજકાલથી નહિ પણ તેંતાળીશ વર્ષથી તે ચીનને ગળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. ઇ.૧૮૯૪માં કોરીઆ ઉપરનું ચીનનું વર્ચસ્વ નકારી તેની સામે એ લડ્યું ત્યારથી તે આજ સુધીની એ તેંતાળીસે વરસની તવારીખ આ નીચે આપી છે, જે એ બાબત પર વધુ પ્રકાશ પાડશે.

૧૮૯૪-૯૫—પહેલો ચીન-જાપાન વિગ્રહ, જેમાં જાપાન ચીન પાસેથી ફૉર્મોસા, પેસ્કાડૉર્સ ટાપુઓ અને મંચુરિયાનો લિયાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ ખૂંચવી લે છે. યુરોપિયન સત્તાઓ 'પીળા ભય'નો પોકાર ઉઠાવે છે ને એ સાથે હતભાગી ચીનનો, હાથ લાગે એટલો મુલક પચાવી પાડવા પડાપડી કરે છે.

૧૯૦૦—ચીનમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢવાની ઝુંબેશ ઉઠાવતો 'બૉક્સર' બળવો. પરદેશીઓની કતલ. આંતરરાષ્ટ્રીય લશ્કરે પેકિંગ (હવે પાઇપિંગ) લઇ લેતાં

તેંતાળીસ વર્ષમાં ફેર

ડાબી બાજુ: આજથી ૪૩ વર્ષ ઉપરનો ચીનનો નકશો; જ્યારે તે યુરોપખંડ જેવડું એક અખંડ રાષ્ટ્ર હતું; અને જમણી બાજુ: આજનું ચીન જેને રશિયા, જાપાન અને બીજી સત્તાઓએ ગળતાંગળતાં બાકી નાના દેખાતા કાળા ભાગ જેટલું રાખ્યું છે.

બૉક્સરનું તહનામું થાય છે ને ટીએન્ટ્સીન-પાઇપિંગ પ્રદેશમાં કેટલીક સત્તાઓને લશ્કર રાખવાની પરવાનગી મળે છે. (એ અનુસાર જાપાનના ત્યાં રહેલા લશ્કરે માર્કો પોલો પૂલની આફત ઊભી કરી.)

૧૯૦૨—ઍંગ્લો-જાપાનીઝ મૈત્રી.

૧૯૦૪-૫—રુસો-જાપાનીઝ યુદ્ધ. રશિયા પોતે જીતેલા મુલકો તથા રેલવે ઉપરાંત અરધો સાખાલીન ટાપુ જાપાનને સોંપી દે છે.

૧૯૧૦—જાપાન કોરીઆ જીતી લે છે.

૧૯૧૧—મંચુ વંશને રાજભ્રષ્ટ કરી, ચીન પ્રજાસત્તાક બને છે.

૧૯૧૫—જાપાન ચીન પર એકવીસ માગણીઓ મોકલે છે ને જર્મન પ્રદેશ જીતી લે છે.

૧૯૧૭—ચીનમાં આંતરિક અંધાધુંધી. બાળક શહેનશાહ પાછો ગાદીએ આવે છે. સુન યત સેન કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવા પ્રચાર આદરે છે. ચીન જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કરે છે.

૧૯૧૯—સુલેહ પરિષદ. ચીન પોતાના પ્રદેશમાંથી ત્રાહિત સત્તાઓના લાગવગના વિસ્તારો નાબૂદ કરવાની તેની પાસે માગણી કરે છે. માગણીનો ઇનકાર થાય છે અને ચીન જાપાનીઝ તથા બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર આદરે છે.

૧૯૨૨—ઍંગ્લો-જાપાનીઝ મૈત્રી તૂટે છે. વૉશિંગ્ટનની નૌકાસંધિ. પહેલું મુકદન-ચિલી યુદ્ધ. મંચુરિયા સ્વતંત્રતા જાહેર કરે છે.

૧૯૨૪—બીજું મુકદન-ચિલી યુદ્ધ. તરુણ મંચુ શહેનશાહ હેન્રી પુ પેકિંગ છોડી નાસી જાય છે.

૧૯૨૫—ત્રીજું મુકદન-ચિલી યુદ્ધ. હેન્રી પુ ટીએન્ટ્સીનમાં જાપાનનો આશ્રય લે છે.

૧૯૨૬થી ૨૮—ચીનમાં રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિ. નાન્કીંગમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના (૧૯૨૭). મંચુરિયાના યુદ્ધનેતા ચાંગ સો લીનનું અવસાન (૧૯૨૮).

૧૯૩૧—સપ્ટેંબરની ૧૮મીએ જાપાનીઓ મુકદન લઇ લે છે. ટીએન્ટ્સીનમાં ચીન સામા મોરચા. હેન્રી પુ મંચુરિયા નાસી જાય છે.

૧૯૩૨—મંચુરિયા જીતી લઇને જાપાન મંચુકુઓ નામથી ત્યાંનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ઊભું કરે છે ને હેન્રી પુને એનો મુખ્ય કારભારી નીમે છે. શાંઘાઇમાં ચીન-જાપાન યુદ્ધ. લીગ ઑવ નેશન્સનું કમિશન યુદ્ધપ્રદેશની મુલાકાત લઇ, જાપાનનું પગલું વખોડતો રીપોર્ટ ઘડે છે.

૧૯૩૩—લીગે એ રીપોર્ટને પુષ્ટિ આપતાં જાપાન એમાંથી ખસી જાય છે. શાન્હાઇક્વાન અને જેહોલ પ્રાંત જીતી, ચીન સાથે ટાંગકુની સંધિ કરે છે ને મહાન દીવાલની ઉત્તરેથી પોતાનું બધું લશ્કર ખસેડી લે છે.

૧૯૩૪—હેન્રી પુ મંચુકુઓનો શહેનશાહ કાંગ તે બને છે. જાપાન વૉશિંગ્ટનની સંધિ નામંજૂર કરે છે.

૧૯૩૫—બીજું મંચુકુઓ ઊભું કરવા જાપાન મહાન દીવાલની દક્ષિણના ચીનના અવ્યવસ્થિત લશ્કર સામે મોરચા માંડે છે.

૧૯૩૬—ફરીવાર ઉત્તર ચીનમાં જાપાનની કિલ્લેબંદી શરૂ થાય છે. અને હવે—

૧૯૩૭: જુલાઇ ૭—વાંગપીંગ ખાતે ચીન-જાપાનની લશ્કરી ટુકડીઓની અથડામણી.

જુલાઇ ૨૫—પેકિંગ ને ટીએન્ટ્સીન વચ્ચે યુદ્ધ.

જુલાઇ ૨૯—ટીએન્ટ્સીનથી જાપાની લશ્કર આગળ વધતું આવે છે.

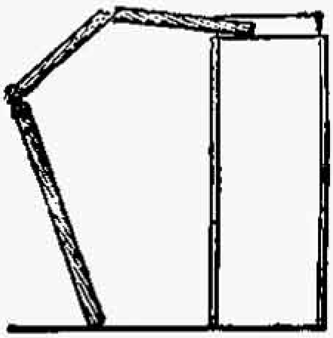
ઑગસ્ટ ૨—માદમ ચાંગ-કૈ-શાક સ્ત્રીઓની યુદ્ધ-રાહત સમિતિ ઊભી કરે છે.

ઑગસ્ટ—૯ જાપાન નાન્કાઉ શહેરનો જાળથી નાશ કરે છે. એના પ્રત્યુત્તર રૂપે ચીન ત્રણ ઠેકાણેથી સુધ્ધયાન રેલવે ઉડાવી દે છે. ઑગસ્ટની અધવચ્ચે જાપાની લશ્કર શાંઘાઈ પહોંચી જાય છે. ત્યારથી ઉત્તર ચીનને બદલે એ જ યુદ્ધપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બને છે.

આ આજ સુધીનો પ્રતિહાસ છે. ચીને આ પેશકદમી સામે જબ્બર જેહાદ ઉઠાવી છે. અને જગત આતુર નજરે એ જોઈ રહ્યું છે.

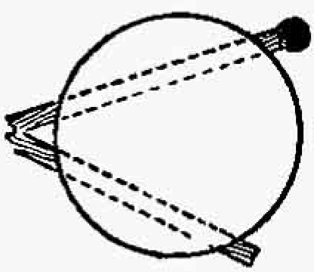
દીવાસળીના ખેલ

નવરા પડ્યા હો ને ગમ્મતનું બીજું કોઇ સાધન ન હોય તો માત્ર એક દીવાસળીની પેટી વડે પણ તમે કેટલાયે નુસખા કરી શકો.

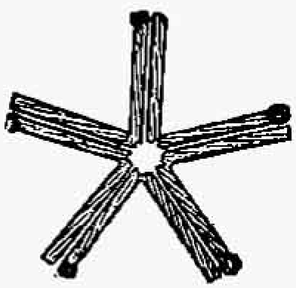
ચિત્ર નં. ૧

ચિત્ર નં ૧ માં બતાવ્યા મુજબ એક દીવાસળી આમ ભાંગીને પેટીના બંધ ખાનામાં ગોઠવો અને પછી બીજી દીવાસળી, તેનો મોગરો પહેલી દીવાસળીના છેડાને અડે એવી રીતે ઊભી ગોઠવો. પછી એ બંને દીવાસળીઓના મોગરા ત્રીજી એક દીવાસળીથી ચેતાવો. જુઓ! ઊભી દીવાસળી કેવી ઊંચે ચડે છે તે!

ચિત્ર નં. ૨

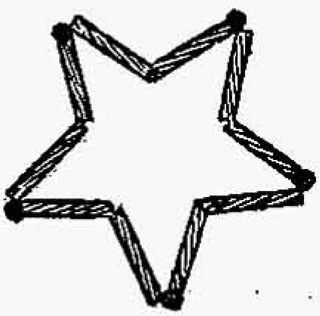
ચિત્ર ૨: પહોળા મોંના શીશાના ગાળામાં આવી જાય એવો એક નાનો સિક્કો લો. પછી શીશાના મોં પર, ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ભાંગેલી દીવાસળી મૂકી તેના પર સિક્કો મૂકો ત્યાર બાદ જ્યાં એ દીવાસળી ભાંગી હોય ત્યાં પાણીનું એક ટીપું મૂકો. થોડી જ વારે બંને પાંખિયાં લંબાશે ને સિક્કો શીશામાં પડી જશે.

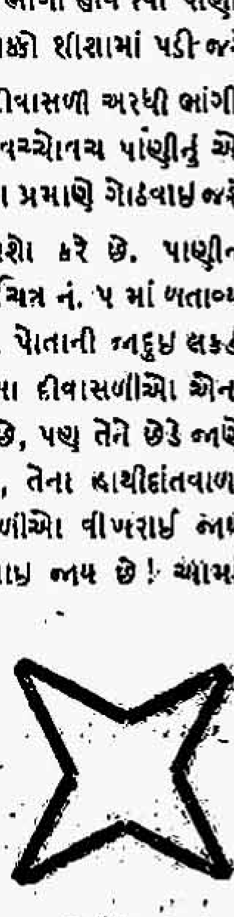
ચિત્ર નં. ૩

એ જ સિદ્ધાંત પર બીજી ગમ્મત થઇ શકે. પાંચ દીવાસળી અરધી ભાંગીને ચિત્ર નં. ૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવો. પછી એની વચ્ચોવચ પાણીનું એક ટીપું મૂકો એટલે બધી દીવાસળી ચિત્ર નં. ૪ થામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવાઇ જશે.

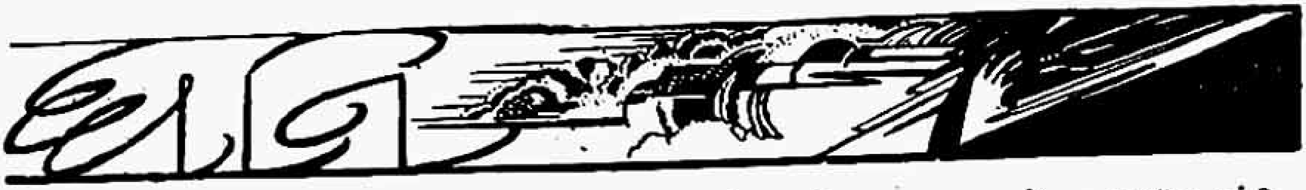
જાદુગરો વળી દીવાસળી વડે એક અજબ તમાશો કરે છે. પાણીના ગ્લાસની અંદર, માત્ર તળિયું જ ભીંજાય એટલા પાણીમાં ચિત્ર નં. ૫ માં બતાવ્યા મુજબ આઠ દીવાસળીઓનો એક વ્યૂહ ગોઠવે છે. પછી પોતાની જાદુઇ લકડી જેવી લાકડીઓ કાઢી, તમાશબીનોને સમજાવે છે કે આ દીવાસળીઓ એના કહ્યા મુજબ જ વર્તશે. એ લાકડીઓ બીલકુલ કાળી હોય છે, પણ તેને છેડે જાણે હાથીદાંત જડેલા હોય એવા દેખાય છે. એમાંની એકને, તેના હાથીદાંતવાળા છેડાથી જાદુગર ગ્લાસમાં બોળે છે કે તરત બધી દીવાસળીઓ વીખરાઈ જાય છે ને એવી જ રીતે બીજી બોળતાં બધી પાછી ગોઠવાઇ જાય છે! આમાં જાદુ એ હોય છે કે એ લાકડીઓ વાંસની નહિ, પણ ખાંડ અને સાબુની બનાવેલી હોય છે. એના પર કલાઇનું પતરૂં ચડાવી તે એવી રીતે રંગેલી હોય છે કે સીસમની જ દેખાય ને બે ખુલ્લા છેડા હાથીદાંતનો ભ્રમ કરાવે. સાબુ પાણીને શોષી શકતો નથી, એટલે પાણીમાં તે બોળતાં તેણે રોકેલી જગ્યા દીવાસળીઓને વીખેરી નાખે છે, જ્યારે ખાંડ પાણીને શોષતી હોઇ એ બધીને પાછી એકત્ર કરે છે: આ એની પાછળનો જાદુ!

ચિત્ર નં ૪

ચિત્ર નં. ૫

મંગલદીપિકા

લેખકના, આ દીવાળીએ બહાર પડનારા કાવ્યસંગ્રહ 'દીપ-શિખા'ના નામને અનુલક્ષતી વાનગી આ દીપિકાપર્વે ઉતારીએ:

• દ્રુતવિલંબિત •

જીવનમંદિર મંગલ માલિકા
સુભગ દીપશિખાની દીપાવવા,
નભવિતાનથી શુભ્ર નિહારિકા
જગતચૉકમહીં અવતારવા,
હૃદયમાં અભિલાષ ધરી ફરૂં,
જ્વલિત જીવન વિશ્વતણું કરૂં.

નિરખી સુપ્રભ મેં સઘળી દિશા,
સદન સોહી રહ્યાં દ્યુતિમંડળે;
હૃદયમંદિર સર્વ શિખા જલે;
નહિ અચેતન કો નહિ ત્યાં નિશા.
દ્યુતિ અનસ્ત લસે પથદર્શિકા,
તદપિ કેમ ધરે ઉર ધૃષ્ટતા?
સદન શું નિજ એક દીપાવતાં
નહિ બને કૃતિ મંગલદીપિકા?

અમીદાસ

દીવાટાણું

ગૃહજીવનનું એક મનોહર ચિત્ર

• પૃથ્વી •

પ્રદીપ લઇ સોડયમાં નવવધૂ અગાશી ભણી
ચઢી પગથિયાં રહી તૃતીય માળનાં, સાચવી
રખે દીપક હોલવાય! તુલસી તણા છોડની
જઇ નજીક, વંદના કરી, પ્રદીપ ત્યાં ઠેરવી,
પછી ગગનમાં જુએ ઉતરતી કળા સૂર્યની.

જયંતીલાલ આચાર્ય

શૈશવ

તદ્દન કિશોરવયના એક નવા (ને આશાસ્પદ) કવિનો પરિચય

• મંદાક્રાન્તા •

ભૂલ્યો ના હૂં મુજ શિશુપણું, ભૂલવા ચે ચહૂં ના,
આલેખાયાં સ્મૃતિફલક પે ચિત્ર હૈ બાલ્ય કેરાં.
આનંદે હૂં બટુક શિશુઓ સાથમાં ખેલતો'તો
ગિલ્લીદંડા, હતુતુ અથવા ગોળકુંડી વગેરે.

ભાગોળે જે વખત બહુ યે આમલીકાતરાંની,
વા ટેટાની, વિધવિધ ઘણી ફેરવંતાં ઉજાણી.
કોઈ સાંજે સરિતતટ પે રેતમાં સાતતાળી
ખેલી, થાકી, ક્ષુધિત થઇને ઘેર પાછા ફરંતા.

વ્હેલી રાતે વદન હસતે વાળુ માતા જમાડે,
ધીરે ધીરે સકલ ગૃહનાં કામનો પાર આવે;
અંતે દાદા લઇ નિજ હુકો વાત મીઠી કહેતા,
ટોળે બેસી સરવ ભુલકાં ખૂબ ભાવે સુણંતાં.

હાવાં કોઇ નવ લહી શકું બાલ્ય કેરી મજાઓ,
બાલ્યાવસ્થા અગર ન રહ્યાં સાથમાં ભેરુઓ કો.
ત્યાગી મેં તો જનમભૂમિ, ને ત્યાગિયો છે મને યે
જોઇ મારૂં મુખ છલકતી હેતથી માવડીએ.

રજનીકાન્ત દેસાઇ

સાધના

શ્રી ઉમાશંકર જોષીના 'હું ગુલામ'ને પગલેપગલે—એક પ્રોત્સાહકાવ્ય

• ગુલબંકી •

હું હતાશ?
ક્ષુદ્ર આ પરાભવે બનું કદી ય હું હતાશ?

સુધ્યેય સ્પષ્ટ પેખતો,
વિધેય સ્પષ્ટ દેખતો,
ન તો પછી પરાજયો, પરાજયો લહું મને.

પ્રધાન ધ્યેય પામવું,
ન અલ્પથી વિરામવું,
હજાર હાર છો મળે, ન હાર એ દમે મને.

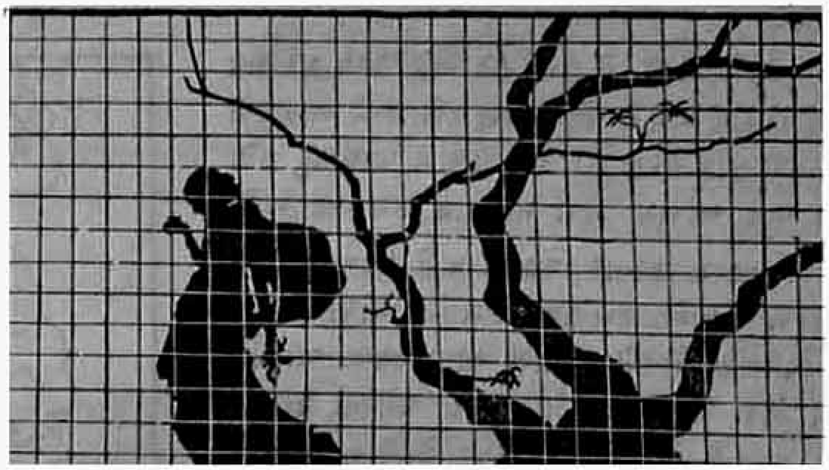
ચઢું, પડું, ફરી ચઢું,
અદમ્ય પૌરુષે લડું,
પરાક્રમે પડે મજા, ન સિદ્ધિની તમા મને.

વિશુદ્ધ સાધના કરૂં,
મથી મથી મથી મરૂં,
ભલે હું ધ્યેય ના વરૂં, ન જંપવું ગમે મને.

છો થતું બધું ય નાશ,
ના કદી બનું હતાશ.

લાભશંકર પાઠક

ચિત્રકળામાં સ્વશિક્ષણ

ચિત્રકળામાં આકૃતિઓ દોરતાં અંદરનાં પ્રમાણો સાચવવાનું ઘણું મુશ્કેલ લાગે છે. આથી, શરૂઆત કરનાર માટે છાયાચિત્રો કરવાનું કામ આકર્ષક અને સરળ જણાશે. તેમાં ચિત્રની બહારની રેખાઓ ને વળાંક સાચવી લઇને પછી અંદરનો ભાગ બધો કાળી શાહીથી ભરી દીધો હોય તો ઘણું ઉઠાવદાર ને સંપૂર્ણ ચિત્ર બની શકે છે. સાદાં વેલ, પાન, ફૂલો કે સુશોભનો પણ એક છાયાના રંગમાં સરસ લાગે છે.

છાયાચિત્ર સરળ લાગવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે મનુષ્યને આકૃતિની કોઇપણ જાતની છાપ પહેલવહેલી પડછાયામાં દેખાઈ અને તેથી આકર્ષાઇને તેણે તે પત્થરમાં કે ભીંત ઉપર ઉતારવા પ્રયત્ન આદર્યો. પ્રાચીન કાળનાં ચિત્રો ઘણે ભાગે છાયાચિત્રનાં જ વારસો લાગે છે. એ ચિત્રોમાં ઘણીવાર આંખકાનનું ઠેકાણું જણાતું નથી, પણ નાક, કપાળ, દાઢી વગેરે પડછાયો પાડીને જ ચીતરેલાં હોવાથી પ્રાચીન કાળનો ચિતારો એ અંગો ચીતરવામાં તો કુશળ બની ગયો. આમ, આખી માનવજાતિને જે પદ્ધતિથી ચિત્રકળા સાધ્ય થઇ તે જ પદ્ધતિ વ્યક્તિને પણ માર્ગરૂપ બનશે

છાયાચિત્ર ભરનારે બધું જ કાળું ભરવું જોઇએ એવું નથી. આકૃતિનો ફરતો ઘાટ રેખાઇ ગયો હોય તો અસલ ઘાટ ગમે તે રંગમાં રાખી આસપાસની ભોં કોઇપણ જાતના ઘેરા રંગે ભરી દેવાય; અથવા ભોં આખી પ્રથમ કોઇ રંગે રંગીને તે ઉપર મુખ્ય આકારને ઘેરા રંગ કે શાહીથી ભરીને ચીતરાય.

ચોરસ પાડીને ચીતરવાની રીતે જેને ફાવી ગયું હોય તે આવાં ચિત્રોમાં અનેક પ્રકારો ખીલવી શકે છે. ભાઇ કનુ દેસાઈનાં બે ચિત્રો 'મંદિરે' અને 'પૂજારિણી' છાયારંગોમાં કરવાને ચોરસ નાખીને આ સાથે છાપ્યાં છે. એના પરથી જોઇએ તેવડા માપનાં ચિત્રપટો થઇ શકે. કોઇ ભીંત પર માનવી જેવડાં પાત્રો પાડી શકે. કાપડ પર રેખા નાખીને ભરતથી ભરીને અથવા કપડાના કટકા કાપીને એક પર બીજાની છાયા બતાવી શકે. સોનેરી રૂપેરી રંગોથી પણ નવી છટા કરી શકાય.

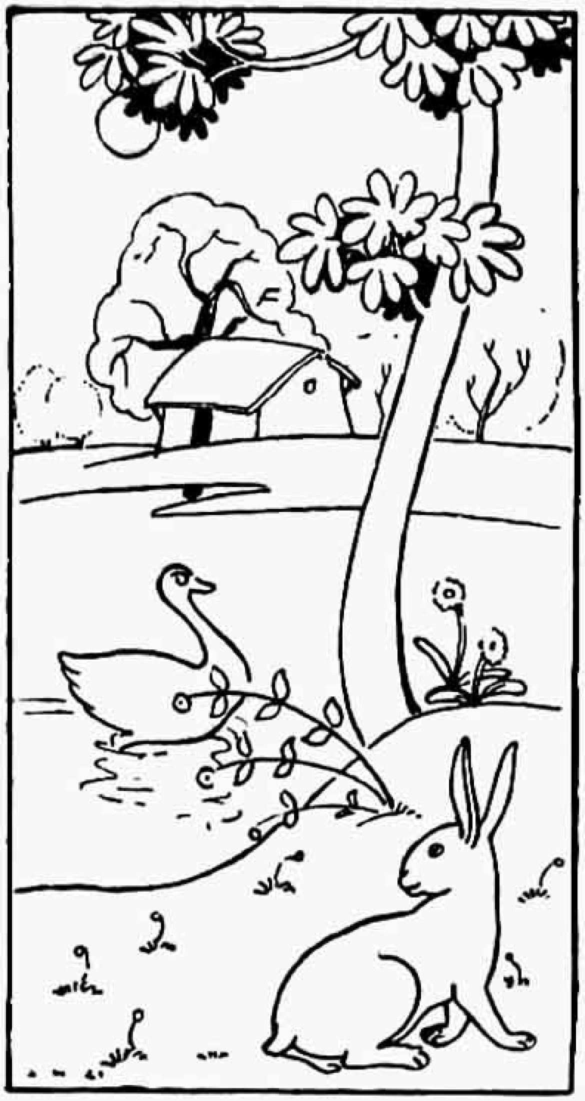
છાયાચિત્રની પ્રેરણા લઇને કોઇ વળી જુદાંજુદાં ચિત્રોમાંથી પક્ષીઓ પાનાં વગેરે જોઇતા માપમાં મોટાં કરી લઇ ચંદ્ર, પક્ષીઓ, વૃક્ષો વગેરે પડદા ઉપર છૂટાં-

છૂટાં પણ યોગ્ય રીતે ગોઠવી શકે અને ઉચ્ચ પ્રકારના કામ પર હાથ જામે તે પહેલાં પણ રંગો અને આકારની નામીનવી સૃષ્ટિ સરજી શકે. દરેક ક્રિયામાં હાથ વધુ છૂટો થશે અને આંખમાં નવાં માપતાલ સમજાતાં જશે.

ચિત્રકામ કરનાર વિદ્યાર્થી પાસે ચિત્રસંગ્રહ તો હોવો જ જોઇએ. વખતોવખત માસિકોમાંથી કે ચોપાનિયાંમાંથી પોતાને ઉપયોગી થાય અથવા આકર્ષક લાગે એવા આકારો, પાત્રો, દૃશ્યો વગેરેના કાપલા કોરા પાનાંની એક ચોપડી ઉપર ચોડી જ રાખવા જોઇએ. લાંબી કાતર અને ગુંદર કે લાહીનું પાત્ર હમેશાં તૈયાર જ રાખવું. આ રીતે ચિત્રો વીણવાની અને ભેગાં કરવાની ક્રિયામાં એવું ઘણું શિક્ષણ મળશે કે જે કોઇ પણ ગુરુ આપી શકશે નહિ. એથી મનને વસ્તુઓ શોધીને તરાપ મારવાની એક પ્રકારની કવાયત મળશે. યાદશક્તિમાં ત્વરા અને ચોકસાઇ આવશે તથા અનેકવિધ રીતો અને ગોઠવણોમાં ઊંડી સમજ વધશે. સાધારણ ચિત્રકારને સુશોભન કે આલેખન માટે એ સંગ્રહ બહુ જ ઉપયોગી બને છે. ચિત્રકારે પોતાના મૌલિક સર્જન માટે તો ખરેખરા પદાર્થોનું કે પાત્રોનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ; પણ જેઓ હજુ ચિત્રકળાને ઉંબરે છે તેમને પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુઓની કદર હોતી નથી. તેઓ બીજા કલાકારોએ મૂકેલી સીડીઓને આધારે દૃષ્ટિ વધારે સુધારે છે. આ લેખમાળા સાથે અપાતા નમૂના પરથી જેમણે થોડાઘણાયે પ્રયાસ કર્યો હશે તેમને આ બધી વાતોની પ્રતીતિ માટે મુશ્કેલી નહિ જણાય.

'કુતૂહલ' નામનું આ સાથેનું એક સાદું રેખાચિત્ર પણ ઘણાને ગમશે. પણ તેની ખરી મજા તો તે ગોઠું દોર્યા પછી અને એમાંનાં ચંદ્ર, આકાશ, વૃક્ષો

પાણી વગેરેમાં રંગો ભરાયા પછી જણાશે. રંગો ભરવાને કાગળ પર રબર જરાપણ વાપર્યું હોવું ન જોઇએ. ચોરસની મદદથી ચિત્રરેખા તૈયાર થાય એટલે બીજા સ્વચ્છ કાગળ ઉપર તે કેમ ઉતારી લેવી તે માટે અગાઉ સૂચના અપાઇ ગઇ છે તે ભૂલાઇ નહિ હોય.

(ચાલુ) **રવિશંકર રાવળ**

(હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં ચોરસની સહાય વગર ચિત્રો કરવામાં કેમ વર્તવું તેની સૂચનાઓ અને પાઠ અપાશે. અત્યારસુધી લખાએલી બાબતોમાં કોઇને સમજણ ન પડી હોય અથવા વધારે ખુલાસો જોઇતો હોય તો જવાબ માટે એક આનાની ટિકિટ સાથે લેખકને પૂછવું.)

મેંદીનાં પાન

જગતનો ઇતિહાસ એ એક મહાકાવ્ય છે. તેમાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એ એક એક અધ્યાય છે, અને પ્રત્યેક માણસનું ચરિત્ર તેનો એક એક શબ્દ છે.

કરે તેનું કામ, રાખે તેનું દામ, ને ભજે તેનો રામ.

અન્યાયથી મળેલા જય કરતાં ન્યાયથી મળેલો પરાભવ વધુ ગરવો છે.

જીવનનું પરોઢ

આ લેખમાળાની શરૂઆતમાં જણાવેલું 'तच्च संस्मृत्य' ખરેખરું હવે શરૂ થાય છે. એટલે અહીંથી બીજો વિભાગ પાડી નાખ્યો છે. લેખક એ વિષે લખે છે કે: '૧૯૧૨થી ૧૯૧૪ના ઑગસ્ટ સુધી—જર્મન યુદ્ધના પ્રારંભ સુધી બે વરસના ગાળામાં જ મારા આ પુસ્તકનો મુખ્ય ભાગ છે. એ જ ગાળામાં સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડાઇ, ફીનિક્સની કેળવણી અને બાપુજીના મોટા ઉપવાસો વગેરે બન્યું છે. બાપુજીની સીધી તાલીમ પણ એટલા વચગાળામાં મને સાંપડી છે. અને ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ પરનું બાપુજીનું ખડતલ તપસ્વી જીવન પણ આ જ વિભાગમાં આલેખાયું છે. ત્રીજો ભાગ સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડાઇની કથાનો આવશે, અને ચોથો ભાગ સમાધાની પછીનો આવશે, જેમાં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના સુધીની વાત આપવા ધારું છું.'

ભાગ બીજો · પ્રકરણ પહેલું

બાપુજીનું પ્રથમ દર્શન

સાત વરસની નાની વયે બાપુજીએ મને રમાડેલો એ કંઇ બાપુજીનાં દર્શન ન કહેવાય. દુનિયાની નજરે તેઓ જેમ એ દિવસોમાં અલૌકિક નહોતા બન્યા તેમ મને યે તેઓ ઘરના સાધારણ મુરબ્બીઓથી વિશેષ ન હતા. અનેક બાળકોને જેવું પોતાના દાદા પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષણ અને પૂજ્ય ભાવ હોય છે તેવું મને તેમના પ્રત્યે હોય એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ દસ વરસની ઉંમરે થએલું તેમનું દર્શન જ ખરૂં જોતાં મારે માટે તેમનું પહેલું દર્શન હતું. એમના આવવાની રાહ જોવાની હતી ત્યાં મગનકાકાએ આવી એક બપોરે ખબર આપ્યા કે બાપુજી ડરબન આવી પહોંચ્યા છે; રાતે ફીનિક્સ આવશે ને આવતી કાલે આપણે ત્યાં જ જમશે. સાથેસાથે ભોજનમાં શું અને કેટલું જોઇએ તેની ચર્ચા પણ મારી બા સાથે કરી લીધી.

જૂના લોકો રાંધણછઠને દિવસે ચૂલાને કારખાનું બનાવી મૂકે છે તેવી રીતે અમારે ત્યાં રાંધવાની ધમાલ થઇ રહી. કોઇ પણ ચીજમાં સબરસ નાખ્યા સિવાય અનેક વાનગીઓ તૈયાર કરવામાં મારી બા અને કાકી ગુંથાઇ ગયાં. એમની મદદમાં રહી મેં પણ નાનાં નાનાં કામ કરી આપ્યાં. એટલા બધા કલાકો રસોડામાં ગોંધાઈ રહેવું મને સાધારણરીતે ન રૂચતું; પણ બધું કામ બાપુજી માટે હતું, એટલે મારી બા પાસેથી ઉલટું માગીને, મગફળી ફોલવી, સાકર દળી આપવી, બદામ છોલી આપવી વગેરેમાં આખો દિવસ મેં વીતાડયો. તૈયાર થએલી વાની બરાબર છે કે નહિ એ જોવાનું મળતું તેમાં પણ મને કંઇ ઓછો લાભ નહોતો.

બીજે દિવસે સવારે ઉઠતાંની સાથે જ હું બાપુજીને ઘેર પહોંચ્યો. તેઓ રાતે આવી ગયા હતા. પહેલાંની જેમ એમને ખભે ચડી જવા જેટલો નાનો તો હું હવે નહોતો રહ્યો. વળી તેઓ એક જ દિવસ રોકાવાના હતા એટલે એમને કામ પણ ખૂબ હતું; તેથી તેઓ મને ક્યાંથી બોલાવે કે રમાડે? છતાં હું એમની આંગળીએ ને આંગળીએ વળગી રહ્યો. એમની વાતો તો કંઇ સમજું નહિ પણ એમની પાસે ઊભો ઊભો એમનું મોઢું જોયા કરૂં. ઘરમાં આગલો આખો દિવસ કામ કરેલું, પણ બાપુજી આવ્યા તે દિવસે મને મારી બાને પાણીનો લોટો ભરીને આપવો પણ કડવો ઝેર જેવો થઇ પડતો. પ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય કામ કરનારાઓ સાથે વાતોમાં બાપુજીએ સવારનો વખત ગાળ્યો; અને એ બધો વખત હું એમના ચહેરાના ભાવો જોતો થાક્યો નહિ. ફીનિક્સના મોટામોટા માણસો પણ તેમની પાસે સાવ ટીચુકડા જણાતા હતા. બાપુજીનો એકએક બોલ બહુ ગંભીરતાથી નીકળતો હતો અને સાંભળનારા શબ્દેશબ્દે વધુ ચિંતામાં ને ઊંડા વિચારમાં પડી જતા દેખાતા હતા.

લગભગ એક વાગ્યે બાપુજી અમારે ત્યાં જમવા આવ્યા. ઘરમાં બે મોટાં ટેબલ હતાં તે અડોઅડ મૂક્યાં, બંને ટેબલ ધોળી સફેદ ચાદરોથી આચ્છાદી દીધાં. થોડે થોડે અંતરે ખુરશીઓ મૂકી: ટેબલના બે છેડા પર બે અને વચ્ચે ચચ્ચાર પાંચ પાંચ, એમ બધી મળીને બારેક ખુરશીઓ મૂકી. પછી ટેબલ ઉપર ખીરનું તપેલું, તેની બે બાજુએ રકાબીમાં રોટલીઓનો ખડકલો, ત્રણ ચાર ડઝન કેળાં, સુધારેલાં ટમેટાં, તેનું શાક, સંતરાં, નારંગી, લીંબું, મગફળીના દાણા; મગફળીપાક, મગફળી ખાંડીને ઘી જેવો કરી નાખેલો તેનો ભૂકો (નટ બટર) તથા બીજી કેટલી યે ચીજો ટેબલ ઉપર ગોઠવાઇ ગઇ. બધી જ ચીજો અત્યારે યાદ નથી

રહ્યા, પણ એ લાંબું ટેબલ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આખું ભરાઇ ગયું હતું. બાપુજી કંઇક આઠ દસ જણાની ટોળી લઈ જમવા આવ્યા. બરોબર ટેબલની વચ્ચોવચ એક ખુરશી ઉપર પોતે બેઠા, અને ટેબલ ઉપર જે જે મૂક્યું હતું તે તપાસી લઈ પોતાની આસપાસ બેઠેલાંઓનાં ભાણાં પીરસવા મંડી ગયા. ખીર, રોટલી, શાક વગેરે જમાઇ ગયું એટલે ફળ ઉપર કામ ચાલ્યું. કેળાં નારંગી વગેરે રકાબીઓમાંથી ઉપાડી પાસે બેટેલાંને તેમજ દૂર બેઠા હોય તેને પણ આગ્રહ કરીકરી આપતા જાય અને પછી પોતે ખાતા જાય. જમી લીધા પછી પણ તેમણે મોટાં વસાઇ જાતનાં કેળાં, મગફળીપાકના ઠીક ઠીક મોટાં એક પછી એક ચોસલાં, કેળાંની સાથે પેલું નટબટર, વળી શેકેલી મગફળીના દાણા, પછી બદામ અખરોટ જેવી ચીજો ખાધી. તેમની સામે બેઠાંબેઠાં મેં આ બધું જોયા જ કર્યું. મને પચે નહિ, ગૂમડાં થાય, તાવ આવે વગેરે ડરને લીધે મને એવી ચીજો માંડ દાઢમાં ચોંટી રહે એટલી જ મળતી. બાપુજીની પાસે આ બધાં ફળો પણ પાંસરાં ચાલે છે, કંઇ નુકસાન નથી કરતાં, એ જોઇ મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. લગભગ દોઢ કલાકે જમી રહ્યા. જમતાંજમતાં પણ બાપુજીએ કામ સબંધી કેટલી યે વાતો કરી. એ દોઢ કલાક નકામો ન જવા દીધો.

જમીને બાપુજી સીધા પ્રેસમાં ગયા. ત્યાં સાવ ખૂણામાં દફતરનો એકાંત ઓરડો હતો તેમાં મેજ પર કામે વળગી ગયા. તેમના કામમાં ખલેલ ન પડે તે સારૂ બીજું કોઇ ત્યાં ગયું નહિ. હું પણ ન જઇ શક્યો.

સાંજે રવિવાર ન હોવા છતાં બાપુજીને ઘેર 'મીટિંગ' થઇ. એ દિવસોમાં 'મીટિંગ' માત્ર રવિવારે બપોરે ત્રણથી પાંચની વચ્ચે થતી અને અંગ્રેજી–ગુજરાતી ભજનો ગાઇ સૌ છુટાં પડતાં. બાપુજી હોય ત્યારે રોજ રાત્રે પણ થતી. પણ આજની મીટિંગ તો રાતના મોડે સુધી ચાલી અને ઊંઘે મને વહેલો ઘેરી લીધો.

બીજે દિવસે સવારે બાપુજી ડરબન જવા ઉપડ્યા. મારા પિતાશ્રી પણ તેમની પાસે ગયા એટલે મને પણ ડરબન સુધી તેમની સાથે જવાનું મળ્યું. ડરબન પહોંચી અમે સીધા પૉઈંટ (બંદર) ઉપર ગયા. હું ભૂલતો ન હોઉં તો મિ. પોલાક હિંદુસ્તાનથી પાછા આવવાના હતા અને તેમના સ્વાગત માટે પૉઇંટ ઉપર અનેક હિંદુ, મુસલમાન પારસી સજ્જનો એકઠા થયા હતા. આગબોટ બારામાં આવી ગઈ હતી, પણ તેને ગોદીમાં આવવાને હજુ વાર હતી તેથી બાપુજી, રૂસ્તમજી શેઠ, દાઉદ શેઠ, ઉમર શેઠ વગેરે ડરબનના આગેવાનો સાથે વાતચીત કરતા ગોદીના ઓટલાની ધારથી અંદરના ભાગમાં ગોડાઉન પાસે ઊભા હતા. એ ટોળામાંથી બહાર નીકળી હું પિતાશ્રી સાથે સ્ટીમર ઊભવાની જગ્યાએ પહોંચ્યો. સ્ટીમર આવી. તે પરથી સીડી મંડાઇ. એ સીડીથી પાંચ સાત ડગલાં એક તરફ અમે ઊભા હતા. પિતાશ્રી અને તુતક પર ઊભેલા મિ. પોલાક વચ્ચે કુશળ સમાચારની આપલે શરૂ થઇ. મારૂં ધ્યાન જાડાં જાડાં દોરડાં વડે સ્ટીમર જમીન સાથે જકડાઇ રહી હતી તે તરફ હતું. એટલામાં વીસેક વરસનો એક અંગ્રેજ જવાન–જે બંદર ખાતામાં કંઇક હોદ્દો ધરાવતો હશે તે–ત્યાં આવ્યો અને સ્ટીમર તથા અમારી વચ્ચેની સાંકડી જગ્યામાંથી પસાર થયો. જતાં જતાં ઉદ્ધતાઇપૂર્વક તેણે પિતાશ્રીને કહ્યું,'ચાલ, ખસ અહીંથી.' તેને રસ્તો જોઇતો હશે એવા ખ્યાલથી પિતાશ્રી એક ડગલું પાછળ હઠ્યા ને ફરી વાતે વળગ્યા. એક મિનિટ થઈ ન થઇ ત્યાં પેલો પાછો આવ્યો અને કહ્યું 'ચાલ ખ . . . સ' પિતાશ્રી ન ખસ્યા અને એમ ને એમ વાતો કરતા ઊભા રહ્યા. પેલાનો મિજાજ ગયો અને ધુરકીને બોલ્યો કે 'કેમ અલ્યા! તને આ સીડી પાસેથી ખસવાનું કહું છું તે ખસતો કેમ નથી? ચાલ, ખસી જા અહીંથી.' એમ કહી તે પિતાશ્રીને ધક્કેલવા આવ્યો. પિતાશ્રી પેલાને કંઇ જવાબ દે અથવા ખસે એ પહેલાં તો વાત કરતાં કરતાં બાપુજીનું અને આખા ટોળાંનું ધ્યાન આ ગોરા જુવાન તરફ ખેંચાયું. અને પેલાએ જે રાડ નાખી હતી એથી બમણે ઊંચે અવાજે, બાપુજી ત્રાડુકી ઊઠ્યા: 'એ એક તસુભાર પણ ખસશે નહિ.' ('He shan't move an inch!') આવા ઓચિંતા હુમલાથી એ જુવાન અમલદાર સ્તબ્ધ થઇ ગયો કે આ વળી કોણ! પિતાશ્રી સામેથી ખસી તે ધુરકતો બાપુજી સામે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, 'શા માટે નહિ ખસે? એને ખસવું જ પડશે, કંઇ સ્ટીમર ઉપર ચોરીછૂપીથી ચડી જવું છે શું?' બાપુજીનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો: તેમણે એવા તો

એવા તારસ્વરે કહ્યું, 'નહિ, નહિ, એ એક તસુભાર પણ નહિ ખસે. તારે શું કરવું છે?' ધાંધલ વધે તે પહેલાં બીજા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો પણ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. તેમણે એ યુવકને વારી લીધો અને સમજાવ્યો કે 'એ "ગાંધી" છે સામાન્ય કૂલી નથી. એની સાથે વળી તું કયાં ઝગડે છે? એ અને એના માણસો એમ કંઈ ચોરી કરી સ્ટીમર પર જાય એવા નથી.' એમ કહી તેઓ એ યુવકને ત્યાંથી લઇ ગયા. એને જતો જોઇ નીચે ઊભેલા હિંદીઓનાં ટોળાંએ અને ઉપરથી આખી સ્ટીમરના હિંદીઓએ 'શરમ' 'શરમ'ના પોકાર કરી પેલા બિચારાને લજવી માર્યો.

આવેલા મહેમાનોને મળી કારવી બાપુજી પાછા જોહાનિસબર્ગ જવા ઉપડ્યા. એકાદશી હોવાથી તે દિવસે તેમણે કંઇ પણ ખાધું નહોતું. સવારથી સાંજ સુધી ઊભે પગે એકધારૂં કામ કરતા જ રહ્યા અને ઉપવાસ છતાં પણ સારીપેઠે ચાલ્યા એ નિહાળી, મારો તેમના વિષેનો અચંબો બેવડાયો.

મને તેઓ પોતાની સાથે ટૉલ્સ્ટૉયવાડી ન લઇ ગયા એ દુઃખ મને આકરૂં હતું, પણ તેમણે જતાં જતાં મને આશ્વાસન આપ્યું કે 'મહિના પછી હું પાછો આવીશ ત્યારે દેવદાસને તેડતો આવીશ. એ ફીનિક્સ થોડા મહિના રહેશે. અને એ ફરીને પાછો ફાર્મ પર આવે ત્યારે તું તેની સાથે આવજે.' મા જતી વખતે રમકડું આપી બાળકને ભોળવી જાય તેમ હું રાજી થઇ ગયો. અને બાપુજીની હૂંફને બદલે મળવાની દેવદાસકાકાની સોબતની કલ્પનામાં રાચવા લાગ્યો.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ ગાંધી**

આ લેખમાળામાં એક સુધારો

ગયા ૧૬૧મા (વૈશાખ ૧૯૯૩) અંકમાં પૃ ૨૫૮ ઉપર બીજા કૉલમના બીજા પૅરૅગ્રાફમાં નીચેથી છઠ્ઠી લીટીમાં 'જંગબારમાં પૌંડ-શિલિંગ-પેન્સનું ચલણ હતું' છાપ્યું છે તેની પહેલાં "મને એવો ખ્યાલ રહી ગયો છે કે" એટલા શબ્દો ઉમેરવા. (ખરૂં જોતાં એ દિવસોમાં ત્યાં રીગલનું ચલણ હતું. પણ બંદરની ઑફિસોમાં બધી જાતના સિક્કા હોવાનો સંભવ.—સંપાદક)

મારી સફર

[૭] કાશીએ જતાં રસ્તે એક ગામમાં મારા સાધુપણામાં લોકોનો ભક્તિભાવ વધ્યો અને મને પણ કોણ જાણે શી ધૂન ચડી, કે ખરેખર મુનિ બનીને જ બેસી ગયો. પણ પછી તરત વિચાર આવ્યો કે સ્વામી દયાનંદને પૂજનારો હું ઢોંગ ન કરી શકું.

એક જ ઊંઘે સવાર થયું. ભોંસૂઝણું થયું હતું. ઊઠીને સાબરમતીને કિનારે ગયો. પરવારીને પાછો આવ્યો ત્યારે બાવો જાગી ગયો હતો. મને આવી ટાઢમાં ઠંડે પાણીએ નાહી આવેલો જોઇને જરા દંગ થયો. મેં તો પોટલું બગલમાં દબાવી ચાલવા માંડ્યું.

'જરા અજવાળું તો થવા દે. દૂધ બૂધ આવશે. ઉકાળો પીને જજે.'

મેં ના કહી. એ તો મારી પાસે આવ્યો ને થોડી વાર બેસવા કહ્યું. પરસાળને ખૂણે જ હું બેસી ગયો.

'કાશીએ જતાં જતાં દમ નીકળી જશે. એ કાંઈ બેચાર ગાઉનો મામલો નથી.'

'ગમે તે થાઓ; મારે તો જવું જ છે.'

'એક વાત કહું. મને તારી બહુ જ દયા આવે છે. જો, અહીં પાઠશાળા છે. અહીં રહેજે ને ભણજે. જે જોઇશે તે હું આપીશ. મારે તો બીજું શું છે? આ મહાદેવની પૂજા કરૂં ને ભજનમાં મસ્ત રહું.'

'ના, મારે તો કાશી જ જવું છે.'

બાવાએ ઘણીઘણી લાલચો આપી. મંદિરની ઉપજ ઘણી આવે છે. ખૂબ આનંદ થશે. એનો છેવટનો મુદ્દો હું કળી ગયો. તે મને ચેલા તરીકે મૂંડવા ઇચ્છતો હતો. દૂધની રાહ જોયા વિના ચાલતો થયો. સૂર્યોદય થતાં સુધી નદીકિનારે ચાલતો રહ્યો. ધોરી રસ્તો સાબરમતી પાર જતો હતો. કોઇને પૂછ્યા વિના કઈ તરફ જવું એ સૂઝ્યું નહિ. ઘડીક તો બેસી જ રહ્યો. કોઇ આવે અને બતાવે ત્યાં સુધી બેસી રહેવું તો ઠીક નહિ. નકશાપોથી કાઢીને જોવા બેઠો. અમદાવાદથી આબૂ જતી રેલવે પકડીને આબૂ પહોંચવાનો વિચાર કર્યો. પૂર્વને બદલે ઉત્તરમાં ચાલવાનું હતું. રેલવે પકડવી હોય તો સિદ્ધપુર પહોંચવું જોઇએ. નિર્ણય કર્યો ને ચાલતો થયો.

રસ્તામાં એકબે ગામ આવી ગયાં. પૂછતાં ખબર પડી કે આગળ માણસા આવશે. ઠંડા પવનના ઝપાટા

સહતો ધપવા માંડયો. બરાબર બપોર થયા અને એક ગામ પાસે પહોંચ્યો. થોડે દૂર એક આમલીના ઝાડ નીચે થાક ખાવા બેઠો. માથા ઉપર સફેદ ખાદીનો ફકડો બાંધી લીધો હતો. મોં નીચું રાખીને વિચારતો હતો. બેત્રણ છોકરા આવ્યા. ઘડીક તો સામે ઊભા રહીને મને જોઇ રહ્યા. મેં તેમની સામે નજર ન કરી. ચૂપ બેસી જ રહ્યો. છોકરાઓ જતા રહ્યા. તેમણે કોઇને વાત કરી હશે, એટલે બેચાર જણ આવીને ઊભા.

'કોણ છો, સાધુ?' એક જણ બોલ્યો.

હું ચૂપ જ રહ્યો.

'જૈનના સાધુ છો!' બીજો બોલ્યો. હું ચૂપ જ રહ્યો.

'તેમાં જ ન બોલે. જૈનના સાધુ જ સફેદ કપડાં પહેરે ને?' એકે સંમતિ આપી.

આમ પાંચસાત પ્રશ્નો પૂછાયા. હું તો કંઇ પણ બોલ્યા વિના નીચી નજરે બેસી રહ્યો. થોડી વાર ઊભા રહીને તે લોકો ચાલ્યા ગયા. બેત્રણ કલાક હું એમ જ બેસી રહ્યો. ફરી બીજા પાંચછ જણ આવ્યા. તેમાં પહેલાંના સજ્જનો પણ હતા.

'મુનિ સાધુ હશે.' કોઇએ કહ્યું.

'ત્યારે જ તો. નહિ તો બીજા સાધુની પેઠે ગામમાં આવીને ન બેસે? બીજો બોલ્યો.

આપસમાં આ લોકો તર્કો કરી કરીને મારા સાધુ-પણામાં ભક્તિભાવ વધારતા ગયા. મને પણ કોણ જાણે શી ધૂન ચડી, કે ખરેખર મુનિ બનીને જ બેસી ગયો.

'મહારાજ, ગામમાં પધારો.'

'હા, હા; કંઇક આત્માને પણ શાંતિ આપો.'

'ટાઢના દહાડા છે. રાતે આવામાં તો ઠરી જ જવાય.'

'અને મહારાજના દેહ પર તો એક કફની જ છે!'

આમ સૌ મને ગામમાં જવા કહેવા લાગ્યા. થોડી વાર બધા શાંત ઊભા રહ્યા. મેં માથું ઊંચક્યું અને બધા સામે જોયું. મારા મોં પર ઊંડી નિર્લેપતા ચોપડાઇ ગઇ હતી. મારી નજર પડતાં જ એકે 'જે જે મહારાજ!' કહ્યું અને તેની નકલ બધાએ કરી. મેં હાથના ઇશારાથી બધાને નીચે બેસવા કહ્યું. સૌ બેઠા. ત્યાં તો આમતેમ જતા પાંચ સાત બીજા પણ ભળ્યા. ટોળું વધ્યું અને છોકરાં પણ દોડી આવ્યાં. કેટલાંક ઊભાં રહ્યાં અને કેટલાંક બેઠાં. બધાંનું કુતૂહલ વધતું જતું દેખાયું. હું પણ પોતાને ખરેખર 'મહારાજ' માનીને બેસી ગયો.

'મહારાજ! ગામમાં પધારો.' એક જણ બોલ્યો.

'હમ ગામમાં નહિ જાતા.' હિંદી-ગુજરાતી મિશ્ર-ણમાં હું બોલી ગયો.

'એમ ત્યારે.....સાધુ એનું નામ. ગામમાં ન જાય. હા, પણ એમને ગામની શી જરૂર?'

'બોલો: રામ રામ રામ, સીતા રામ રામ રામ!' મેં તાળી પાડીને ગાવા માંડયું.

બધા 'રામ રામ રામ, સીતા રામ રામ રામ' બોલી ઊઠયા. આ ધૂન મને ગવડાવતાં સારી આવડતી હતી. બધી શરમ છોડીને હું તો ધૂન બોલત્રા માંડયો અને લોકો ઝીલત્રા માંડયા. ખરેખર રામધૂન જાગી પડી. અરધોક કલાક ચલાવ્યું અને લોકોની ભીડ જાગી. મનોમન હું હસવા માંડયો. વિચાર્યું, કે આ પણ એક વગર માગ્યે મળેલો મોકો છે. જોઇ તો લઉં શું થાય છે? ધૂન પૂરી થઇ અને હું નીચું મોં કરી ગયો. ન બોલું કે ન ચાલું.

'મહારાજ ગામમાં પધારે તો ઘણું સારું.' કોઇ બોલ્યું.

'હા, પણ ન આવે તો કંઈ આપણાથી જબરાઈએ લઈ જવાય? પણ મંદિરમાં કંઇ વાંધો નહિ.'

'ત્યાં કોઇ બૈરું ન જાય!'

'ત્યાં તો કોઇ યે નહિ આવે.'

આમ કેટલીક ચર્ચા થઇ ગઈ. હું તો ચૂપ જ રહ્યો. જેમજેમ હું મૌન ધારણ કરતો ગયો તેમતેમ લોકોની કુતૂહલવૃત્તિ વધતી ગઈ.

આમ ને આમ બે વાગી ગયા હશે. હવે મને તરસ લાગી. પાણી કેમ મગાય? ખરું તો મારી શરમે મને મૌન બનાવી દીધો હતો. એ મૌન સાધુતા અર્પી બેઠું. હું પણ પોતાને ખરેખરો સાધુ સમજીને જ બેસી ગયો. તરસનું દબાણ વધતું જ ગયું. છેવટે હાથની અંજલિ વાળીને પાણીની ઇચ્છા દર્શાવી. તરત જ કોઇ દોડ્યું. પાણી આવ્યું અને પીધું. ઘણાં આવ્યાં અને ઘણાં ગયાં. મેં તો એક જ આસને સાંજ પાડી. સૂરજ આથમવા આવ્યો. ટાઢના ભણકારા વાગ્યા.

'મહારાજ! આ ટાઢમાં બહાર ન પડી રહેવાય. ગામમાં ચાલો.' એક ડોસો બોલ્યો.

'કોઇને ઘેર ન જાઓ તો મંદિરમાં રહેજો.'

'મારે ઘેર પધારે તો કંઇ હરકત નથી.'

'હા'લ્યા માસ્તરને ત્યાં ફાવશે.'

માસ્તર સાહેબ એકાકી હતા. તેમણે મને પોતાને ઘેર પધરામણી કરવા ખૂબ કહ્યું. મારે તો આશ્રયની જરૂર જ હતી.

હું ઊઠયો. આગળ માસ્તર ચાલ્યા. પાછળ હું અને પછી તો ટોળું. ગયા માસ્તરને ઘેર. બેઠા. સાંજ તો થઇ ગઇ હતી.

'મહારાજને ભોજનનું શું?' કોઇએ કહ્યું.

મેં માથું ધૂણાવ્યું. 'દૂધ?' માસ્તરે પૂછ્યું.

મેં ડોકું ડોલાવીને હા કહી. આથી મારામાં વધારે શ્રદ્ધા પેઠી. ગામમાં ખબર ફરી વળ્યા, કે કોઇ નાના એવા મુનિ આવ્યા છે. અન્ન ખાતા નથી અને બોલતા પણ નથી. પછી તો પૂછવું જ શું? નાનાં ને મોટાં ગામડિયાં સ્ત્રી પુરુષો આવવા જ માંડયાં. તેમાં ય સ્ત્રીઓ તો તોબા! ખોળા પાથરીને પગે લાગે. મારામાંથી બાળપણું તો ઊડી જ ગયું. જાણે પ્રૌઢ હોઉં અને બધાં કરતાં વધારે વૃદ્ધ હોઉં એમ જ હું ધારી બેઠો.

કોઇ પગે લાગે કે કંઇ કહે, હું તો ચૂપ બેસી જ રહેતો. આમ રાતના દસેક વાગ્યા. બિચારો ગુજરાતી શાળાનો મહેતાજી તો જાણે પોતાને આંગણે રામજી પધાર્યા હોય એવો ઉલ્લાસિત દેખાતો હતો. મને ઊંઘ આવવા લાગી એટલે 'રામ રામ રામ, સીતારામ રામ રામ'ની ધૂન બોલ્યો. ઘણાં માણસો બેઠાં હતાં. બધાંએ ધૂન ગાઈ. સૂવા જવા મેં ઇશારો કર્યો. સૌ ધીરેધીરે વિખરાયા. એક ડોસો સૌની પાછળ રહ્યો ને બોલ્યો: 'આ માસ્તર સાહેબ મારું દુઃખ જાણે છે.'

'હા ભાઇ.' કહીને માસ્તરે દયા દર્શાવી.

ડોસે આગળ ચલાવ્યું: 'મહારાજ! તમને દિલ ખોલીને કહું છું. રહેમ કરો અને દુઃખ ટાળો તો જાણે ભગવાન જ મળ્યા.'

હું ડોકું ધૂણાવતો ગયો.

ડોસે વાત કહી: 'મારે એકની એક દીકરી છે. આજ પાંચ વરસથી ઘેર છે. એનો ધણી મહા હરામખોર છે. મારે છે અને દુઃખ દે છે. દયા કરો અને કંઇ એવું બતાવો કે જમાઇ વશ થઇ જાય.'

હું તો થંભી જ ગયો. બિચારા ભોળા ગામડિયા આવી જ રીતે લુચ્ચા અને ઢોંગી સાધુ, બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓના પંજામાં ફસાઇ પડે છે. ઘડીક શાંત રહ્યા પછી ઊંચા હાથ કરીને પ્રભુનું ભજન કરવાનો આદેશ આપ્યો.

'કાંક કહોને!' ડોસો બોલ્યો.

'મહારાજ તો રામનામ વિના કંઇ બોલતા જ નથી.' માસ્તર સાહેબે મારી વકીલાત કરી.

ફરી મેં હાથ ને માથું હલાવી સારું થઇ જવાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો. થોડી વાર કરગરીને ડોસો જતો રહ્યો.

માસ્તર સૂતા અને હું પણ સૂતો. ખાટલો ઢાળેલો તે કઢાવીને, પથારી પર એક જ ચાદર પથરાવીને હું સૂતો. માસ્તર થોડી વારમાં સૂઇ ગયા. હું આ બનાવ પર વિચારતો અને મનોમન હસતો ઘણી વાર સુધી પડી રહ્યો. ગામડાંના લોકો અજ્ઞાન પરદયા ઉપજી. મેં વિચાર્યું કે આવી રીતે ગામમાં રહેવું એ મારો ધર્મ નથી. હું સ્વામી દયાનંદને પૂજનારો આવા ઢોંગ ન કરી શકું ઓશરીમાં જ પથારી હતી. સવારમાં વહેલો ઊઠ્યો. ને ધીમેથી ચાલી નીકળ્યો. બેચાર કૂતરાં તો ભસ્યાં, પણ કોઇ માણસે જોયો નહિ.

ટાઢ સખત હતી. ગામ બહાર નીકળીને ત્રણ ચાર વખત તાપ્યો અને સવાર થતાં સુધી ટાઢ ઉડાડી.

જીવરામ જોષી

મધ વિષે લેખ . . . ઇનામ રૂા. ૫

થોડા માસ પર 'કુમાર'માં શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરનો 'આપણા ખોરાકમાંથી આપણે ખોઇ નાખેલું અમૃત—મધ' એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે વાંચીને એક ગૃહસ્થે 'મધના ફાયદા અને ઉપયોગ—વૈદ્યની તથા દાક્તરની દૃષ્ટિએ' એ નામનો માહિતીપૂર્ણ લેખ કોઈ લખી મોકલે તેને રૂપિયા પાંચનું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. ઉપરના વિષય ઉપરાંત ખોરાક તરીકે પણ મધની ઉપયોગિતા તથા ફાયદા અને મહત્તાનો યે લેખમાં સમાવેશ કરી શકાશે. શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે બધા લેખો તપાસીને તંત્રીને નિર્ણયમાં સહાય કરવાની સદ્ભાવપૂર્વક હા કહી છે. તંત્રીનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. લેખો કુમાર કાર્યાલયને સરનામે 'મધની ઇનામી હરીફાઇ' એ શબ્દો કવરને ઉપલે ડાબે ખૂણે લખીને મોકલવા. છેલ્લી મુદત નવેમ્બર ૧૫મી સુધીની છે.

આ મહિનો (ઑક્ટોબર) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ થીઓસોફિસ્ટ ચળવળનું હિંદમાં થાણું નાખનાર વિદુષી ઍની બેસંટનો જન્મ—ઇ. ૧૮૪૭ * * બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના—ઇ. ૧૯૧૭.

તા. ૨ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૯.

તા. ૩ અભેદમાર્ગપ્રવાસી શ્રી મણિલાલ નભુભાઇનું અવસાન—ઇ. ૧૮૯૮.

તા. ૮ જશવંતરાવ હોલકરે દિલ્હી પર હલ્લો કર્યો—ઇ. ૧૮૦૪ * * ઇ. ૧૮૮૭ની મદ્રાસની કૉંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી બદરૂદ્દીન તૈયબજીનો જન્મ—ઇ. ૧૮૪૪.

તા. ૧૪ મુગલ શહેનશાહ અકબરનો જન્મ—ઈ. ૧૫૪૨.

તા. ૧૫ ઔરંગઝેબે વિજાપુર જીત્યું—ઇ. ૧૬૮૬.

તા. ૧૭ અકબરનું મરણ—ઇ. ૧૬૦૫ * * અંગ્રેજોએ આગ્રા લીધું—ઇ. ૧૮૦૩ * * હિંદમા પડતર જમીનના વેચાણને લગતો ધારો પસાર થયો—ઈ. ૧૮૬૧

તા. ૨૧ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે ટ્રફાલ્ગરનું મહાન યુદ્ધ, જેમા અંગ્રેજ સેનાપતિ નેલ્સનનો અંત આવ્યો—ઇ. ૧૮૦૫.

તા. ૨૨ શહેનશાહ ઔરંગઝેબનો જન્મ—ઇ. ૧૬૧૮.

તા. ૨૩ હિંદની યાત્રા કરનાર ચીનના મહાન બૌદ્ધ યાત્રિક હુએનત્સંગનું અવસાન—ઇ. ૬૬૪ * * બકસરની લડાઇમાં મીરકાસમની હાર—ઇ. ૧૭૬૪.

તા. ૨૭ જશવંતરાવ હોલકરનું મરણ—ઈ. ૧૮૧૧.

તા. ૨૮ શહેનશાહ જહાંગીરનું મરણ—ઇ. ૧૬૨૭.

તા. ૨૯ બીજી વાર હિંદ આવેલા પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કો ડ ગામાએ કાલીકટ શહેર જીતી, આઠસો સ્ત્રીપુરુષો ને બાળકોની કત્લ કરી—ઇ. ૧૫૦૪ * * અજમેર મુકામે જયપુર રાજ્યની કોઠીમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી અવસાન પામ્યા—ઇ. ૧૮૮૩.

તા. ૩૧ હૈદરઅલીએ અર્કટ લીધું—ઇ. ૧૭૮૦ * * મુંબઇના સિંહ સર ફિરોજશાહ મહેતાનું અવસાન—ઇ. ૧૯૧૬.

બુદ્ધ પછી અઢી હજાર વર્ષે હિંદમાં પ્રગટી, બુદ્ધ જેટલી જ જગતવંદ્ય બની ચૂકેલી આ માસની પુણ્યવિભૂતિ મહાત્મા ગાંધીની હિંદને ઓળખાણ આપવાની જરૂર ન હોય. એમના જીવનની તારીજ આ નીચે રજૂ કરી છે.

આ માસની વિભૂતિ
મહાત્મા ગાંધી

ઈ. ૧૮૬૯ની ૨જી ઑક્ટોબરે જન્મ.

ઇ. ૧૮૮૮માં ૧૯ વર્ષની વયે અભ્યાસ માટે વિલાયત ગયા. ઇનર ટેમ્પલ તરફથી બૅરિસ્ટરીમાં પ્રવેશ મળતાં હિંદ આવી, મુંબાઈમાં વકીલાત શરૂ કરી.

ઇ. ૧૮૯૩માં ધંધાદારી કામને અંગે દક્ષિણ આફ્રિકા જવું પડ્યું ત્યાં જઇ, ત્યાંના હિંદી વસાહતીઓના નકારાતા હકોની સામે સત્યાગ્રહનો પહેલો અખતરો ઉપાડ્યો અને કુટુંબ સહિત જેલમાં ગયા.

ઇ. ૧૯૧૩ સ્મટ્સ–ગાંધી કરાર.

ઇ. ૧૯૧૪માં હિંદીઓના ઘણા અન્યાયો દૂર થતાં ત્યાંની પ્રવૃત્તિ સંકેલી લઇ, ગાંધીજી હિંદ આવ્યા. અહીં એ વખતે ચાલતી 'સ્વરાજ'ની લડતમાં જોડાયા ને રાજકીય ક્ષેત્રમાં આત્મિક બળ ને અસહકારનો પ્રવેશ કરાવ્યો.

ઇ. ૧૯૧૬—અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના.

ઇ. ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરીમાં હિંદમાં રૉલેટ કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા, જે 'કાળા કાયદા'ના નામથી ઓળખાય છે. ગાંધીજીએ એ કાયદાને હિંદના અપમાન રૂપ ગણાવી સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી. ને આખા દેશમાં એ ફરી વળી.

ઈ. ૧૯૨૦—પંજાબના ભયંકર હત્યાકાંડોને લીધે સરકારમાંથી એમની શ્રદ્ધા બીલકુલ ઊઠી ગઇ ને થોડો વખત મોકૂફ રાખેલી લડત ફરી શરૂ કરી.

ઇ. ૧૯૨૧—હિંદી મહાસભાએ લડતની બધી સત્તા એમને હાથ સોંપી.

ઇ. ૧૯૨૨ના માર્ચમાં એમને પકડવામાં આવ્યા ને ૬ વર્ષની સાદી કેદની સજા થઈ.

ઇ. ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં એમને બીનશરતી મુક્તિ મળી ને બેલગામની કૉંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા એજ સાલમાં રોમાં રોલાંએ એક પેગંબર તરીકે પશ્ચિમના દેશોને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

ઇ. ૧૯૨૯ લાહોરની કૉંગ્રેસે આઝાદીની લડાઇ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરી, તેનું આધિપત્ય એમને સોંપ્યું.

ઇ. ૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચે જગતમાં અપૂર્વ એવા નિઃશસ્ત્ર ધર્મયુદ્ધનાં મંડાણ કર્યાં.

ઈ. ૧૯૩૧ની ૪થી મેએ પકડાયા, છતાં યુદ્ધ તો જારી રહ્યું. પછી, બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે લડતની તહકૂબી કરીને ઇંગ્લંડ ઊપડ્યા.

ઇ. ૧૯૩૨—ગોળમેજી નિષ્ફળ નીવડી ને સરકારે દમનનીતિ પાછી ચાલુ કરી. આથી એમણે ફરી યુદ્ધ ચાલુ કર્યું, ને ૧૮૨૭ના ૨૫મા રેગ્યુલેશન હેઠળ એમની ધરપકડ કરવામાં આવી.

ઈ. ૧૯૩૩માં જેલમાંથી છૂટી પટણા કૉંગ્રેસના વ્યાસપીઠ પરથી સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લીધો, અસ્પૃશ્યતા સામે અપવાસ આદર્યા, અને એ જ વર્ષના જુલાઇની ૨૬મીએ આશ્રમ વિખેરી નાખ્યો.

ઇ. ૧૯૩૪ના જૂનની ૨૫મીએ તેમના પર બૉંબ ફેંકાયો, પણ બચી ગયા. ૪થી સપ્ટેંબરે રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.

ઈ. ૧૯૩૬ના એપ્રિલની ૩૦મીથી વર્ધાથી પાંચ માઇલ પર આવેલા સેગાંવ મથકેથી ગ્રામોદ્યોગ તથા ગ્રામપુનર્ઘટનાની પ્રવૃત્તિને તેઓ પ્રેરી રહ્યા છે. હિંદની માનવતાના એ સાચા હકીમ દીર્ઘાયુ હો!

પાપ કેમ આવ્યું

ઘણા જૂના કાળમાં દુનિયા આજ જેવી ન હતી. ઘણી જ સુંદર સુખરૂપ અને ખુશનુમા હતી. દેવતાઓ પણ ત્યારે અહીં વાસો કરતા, ને સોનું ને જવેરાત તો ઠેરઠેર ઉભરાતું. પાપનું નામનિશાન ન હતું.

પણ ચીનના એક રાજાને એક વખત અવળી મતિ સૂઝી. પાપ કેવું હશે એ જોવાની તેને લાલસા થઈ આવી ને તે કોઇ પણ રીતે પોતાના મુલકમાં લાઈ આવવાની પોતાના પ્રધાનોને આજ્ઞા કરી.

એક લોભી દેવતાએ આ સાંભળ્યું ને પાપને પકડી, સૂવરના વેશમાં એક ઝાડ સાથે બાંધ્યા, પોતે માણસના વેશમાં તેને વેચવા પ્રધાનોના રસ્તા વચ્ચે બેઠો.

થોડી જ વારે પ્રધાનો આવી પહોંચ્યા. 'મારી પાસે પાપ છે.' એણે પ્રધાનોને કહ્યું.

'શી કીમત લેવાની છે?'

'એક કરોડ ટિંગ (સિક્કા)!'

પ્રધાનોને તો ગમે તે ભાવે પણ 'પાપ' જોઇતુ હતું. નાણાં તો રાજના ભંડારમાંથી ચૂકવવાના હતા. તેમણે સૂવરરૂપે રહેલા પાપને ખરીદી લીધો ને નાણાંની ચિઠ્ઠી ભંડારી પર લખી આપી. 'જુઓ, એ માત્ર સોય જ ખાય છે.' દેવતા જતાં જતાં કહેતો ગયો.

રાજાએ તો પાપને ખાવા માટે સોયો પૂરી પાડવાનું રાજ્ય તરફથી ફરમાન કાઢયું. દુકાનદારો ને ફેરીઆ, ગરીબો ને તવંગરો બધાંને સરખું જ એ ફરમાન લાગુ પડતું હતું.

દેશમાં તો હાહાકાર વર્તી ગયો. રોજ ને રોજ એટલી સોયો કયાંથી લાવવી? ને પાપ તો આખો દિવસ ખા ખા કર્યા છતાં ધરાતુ જ ન હતું! રાજાએ હવે જબરદસ્તી વાપરવા માંડી. લોકો ભૂખે ભલે મરે, પણ સોયો તો તેમણે બનાવવી જ જોઇએ. હળવે હળવે હીરા ને માણેકથી યે સોયની કીમત વધી ગઇ! ધનિકોનાં ધન એ સોયો પાછળ ખૂટવા આવ્યાં ને ગરીબોને તો મરવા સિવાય આરો જ ન રહ્યો.

આખરે લોકોની ધીરજ ખૂટી ને તેમણે બળવો કર્યો. રૈયત રૂઠે ત્યાં રાજા શું કરે? એણે લોકોની ઇચ્છાને માન આપવાની કબૂલાત આપી. લોકોએ સીધા પાપનો નાશ કરવાની માગણી કરી.

આખું ગામ એકઠું થયું. કસાઇઓ આવ્યા ને પાપને ગરદન મારવા બજારમાં લાવવામાં આવ્યો. પણ કોની મગદૂર કે તેને મારી શકે. લોખંડનું જ પૂતળું હોય એમ એ તો ઘાણોનો વરસાદ ને ભાલા-

વકીલની બુદ્ધિ

ચોમાસાના પાક થકી ખેતર તો લચી રહ્યું,
રોજ આવી શિયાળવાં બધે ફરી જાય;
ખેડુત કો વકીલની સલાહ પૂછીને પછી
ખેતરમાં નોટીસ લગાવી ઘેર જાય!
'રજા વિના ખેતરમાં પેસનાર જાણી લેજે,
કાયદાની કલમનો ભંગ એમાં થાય;
હાથ ભાંગ્યો સાંધો જશે, છીવ ગયો રોયો જશે,
કલમનો ભંગ પણ સાંધો નહિ જાય.'

સવારે ખેતરે આવી ખેડુત જ્યાં પાક જુએ,
રોજ જેમ આજ યે શિયાળવાંનો ત્રાસ;
ચોંડેલી'તી ત્યાંયે હજી નોટીસ જેમની તેમ,
દેખાને એ તતકાળ થાય જ નિરાશ!
છેવટ થાકીને રોઇ બુધાકાકા પાસ ગયો,
કાકાએ હસીને પછી દાખવ્યો ઈલાજ:
'મૂક છૂટો ડાઘીઓ ને જીવ પછી ;મારી ચડી
વકીલની બુદ્ધિને તો નથી હોતી લાજ!'

રમણલાલ સોની

ફરશીના ઘા વચ્ચે પણ જેમનો તેમ રહ્યો.

બધા આનો કંઇ ઉપાય કરવાનો હજુ વિચાર જ કરતા હતા ત્યાં તો ઓચિંતો જાણે વંટોળિયો ઊપડ્યો. ધડાધડ મકાનો તૂટવા લાગ્યાં, તડાતડ ઝાડો તૂટવા લાગ્યાં ને દટાએલાંઓની ચીચીઆરીઓ વચ્ચે સારા શહેરમાં આગ ફાટી નીકળી. થોડા કલાકમાં આખા શહેરનો નાશ થઇ ગયો.

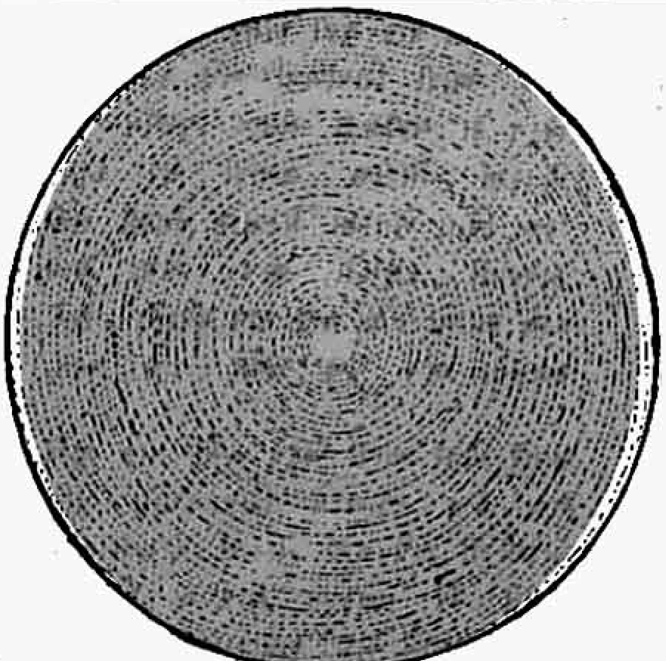
પાપ ત્યાંથી જુદા જુદા મુલકોમાં પોતાનો પંજો પસારતો ગયો ને એક રાજાની મૂર્ખાઇથી હજુ દુનિયા તેના ત્રાસમાં રીબાતી રહી છે. (એક ચીનાઈ વાર્તા)

ફરતું રમકડું

નાયાગરાનો ધોધ

આ સાથેના ચિત્રમાં જ્યાં ધોધના સફેદ ભાગ છે ત્યાંથી જાણે પાણી પડતું હોય એ રીતનું રમકડું આ ચિત્રો વડે તમે બનાવી શકશો. પહેલાં તો આ બંને ચિત્રોને ચાડીથી કાતરી લઇને રદ્દી પોસ્ટકાર્ડ ઉપર ચોડી દો. પછી કાતર વડે એ ચકરડાને ગોળ તથા આ ચિત્રને પણ લીટીથી બતાવ્યા પ્રમાણે લંબચોરસ કાપી કાઢો. ઉપરાંત ચકરડામાં પાણીનો જે ખાલી ભાગ કાપી કાઢવાનું લખ્યું છે તેટલો સફેદ ભાગ ઝીણી કાતર, ધારદાર ચપ્પુ કે અસ્ત્રાના પાના વડે કોતરી કાઢો, અને પછી ચિત્રમાં ખડક, વાદળાં, વનસ્પતિ વગેરેમાં યોગ્ય રંગો પૂરી દો તથા પેલા ચકરડામાં અત્યંત આછો આસમાની રંગ પૂરો.

આટલું થઇ રહ્યા પછી ચિત્રમાં ડાબી બાજુના ખડકની વચ્ચોવચ જ્યાં એક કાળું બિન્દુ બતાવ્યું છે ત્યાં, તથા આ ચકરડાના મધ્યબિન્દુમાં બે કાણાં પાડો અને પછી ચિત્રની પાછળ ચકરડું મૂકી બે કાણેકાણાં મિલાવીને તેમાં પિત્તળના માથાવાળી બે પાંખિયાંવાળી કાગળ પકડવાની પિન આવે છે તે પરોવીને પાછલી બાજુએ એનાં પાંખિયાં ખોલી નાખી સજ્જડ કરી દો એટલે રમકડું તૈયાર થયું. હવે ડાબે હાથે ચિત્રનો ડાબો ખૂણો પકડી જમણા હાથની આંગળી વડે પેલા પાછળના ચકરડાને જમણી તરફ ફેરવશો એટલે ધોધમાંથી જાણે પાણી પડતું હોય એવું લાગશે. (C.N.)

કહેવત કથન અને કવિતા

મોતીનું પાણી ઊતર્યું તે ઊતર્યું. ગઇ આબરૂ પાછી ન આવે.
કાળ જાય પણ કલંક જાય નહિ. નાક ગયા પછી જીવતર ધૂળ.

લાજ રખે તો જીવ રખ, લાજ બિન જીવ ન રખ;
એતો માગું સાંધયાં, (કે) રખ તો દોનોં રખ.

માધુકરી

આશાવાદ

• પૃથ્વી •

'અશક્ય નવ કૈં' લહું પ્રબળ મંત્ર; નૈરાશ્યનાં
બધી 'મગતિ રોધતાં સકળ તત્ત્વ, આલસ્યને
તિલાંજલિ દઉં જ; કર્મ અધિકાર પ્રાબલ્યથી
તિરોહિત, અપકત્ર સર્વ મુજ શક્તિના બીજને
મથીશ વિકસાવવા સફળશાખ કો' વૃક્ષમાં। —જયાનન્દ દવે

સ્વ. શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદી

• • • 'બહુ જ ઠાવકાઇ સાથે કાઠિયાવાડની રાજપ્રકરણી વાતો કરતાં, વાક્યે વાક્યે માર્મિક વિનોદ વરસાવતા, રાય અને રાજ્યાશ્રિતોનો ઉપહાસ કરતા, ગમે તેવે વખતે બેત્રણ કપડાંનું બંડલ બગલમાં દબાવી મીટીંગમાં હાજરી આપવા બહારગામ ઊપડી જતા' શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદીનું સુક્કલકડી શરીર તા. ૪થી સપ્ટેંબરે હીરાબાગની જાહેર સભામાં ભારતવર્ષના નરેન્દ્રોના આપખુદ શાસન સામે વ્યાખ્યાન આપતાં જ હૃદય બંધ પડતાં વ્યાસપીઠ પરથી ઢળી પડ્યું ને તેમનું અવસાન નીપજ્યું. રાજસ્થાની પ્રજાને એ ખોટ અસહ્ય છે. આજીવન સેવાના જ વ્રતધારી રહી, પ્રજાના પીડકોને પણ દ્વેષ દ્વારા નહિ પણ નિખાલસતા દ્વારા પરસ્પર સમભૂત પર આવવાના એમના જાહેર તેમ જ જાહેરની જાણ બહાર રહેલા પ્રયાસો એમના જીવનની આજ પણ સુવાસ ફેલાવે છે. 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રી, અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદ્‌ના મંત્રી અને રાજસ્થાનોની દલિત-પીડિત પ્રજાના રાહબર એ નિરલસ પ્રજાસેવકની આછી ઓળખાણ આ નીચે આપી છે.

શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદીનો જન્મ આજથી લગભગ બેતાળીસ વર્ષ પૂર્વે કુંડલામાં એક સામાન્ય સ્થિતિના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થએલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ કુંડલામાં લીધા બાદ માધ્યમિક અને કૉલેજનો અભ્યાસ તેમણે જુનાગઢમાં જ શરૂ કરેલો. છેલ્લે સેંટ ઝેવીયર્સ કૉલેજમાં તે પૂરો કરી, સને ૧૯૧૯ની સાલમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના વિષયો લઇ એ ગ્રેજ્યુએટ થયા.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં તેમની ખાસ પસંદગીનું ક્ષેત્ર રાજસ્થાની પ્રજાની સેવાનું હતું. ૧૯૨૧માં ભરાએલી પ્રથમ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના સમયથી તેઓ કાઠિયાવાડના રાજકીય જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેતા આવતા હતા, અને છેવટ લગી એ સંસ્થાના એક ઉપયોગી સભ્ય રહ્યા હતા.

૧૯૨૭ની સાલમાં સર્વ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદ અસ્તિત્વમાં આવી. એની સ્થાપનામાં શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, સ્વ. શ્રી. અભ્યંકર વગેરેને શ્રી. મણિભાઇનો પૂરતો સાથ અને ટેકો હતો.

સને ૧૯૩૦માં દેશમાં ક્રાંતિની અજબ લહેર આવી. દેશી રાજ્યોની પ્રજા પણ એની અસરથી મુક્ત કેમ રહે? બેવડી ગુલામીમાં સપડાએલી રાજસ્થાની પ્રજાએ પણ પોતાની મુક્તિ એ લડતમાં નિહાળી ને કાઠિયાવાડને સીમાડે કાઠિયાવાડીઓએ પણ રણજંગ સેવ્યો. શ્રી મણિભાઇ તેમાં પ્રથમથી જ ભરતી થઇ ગયા હતા.

સત્યાગ્રહની લડતમાં એક મહિનો ભાગ લીધા પછી ત્રીજા સરદાર તરીકે તા. ૬ઠી મેએ સત્યાગ્રહ સંગ્રામનો પ્રથમ

સ્વ. શ્રી મણિશંકર ત્રિવેદી

માસિક દીન ઉજવીને, હજારો માણસો સાથે મીઠાના કાયદા-ભંગ કરીને તેઓ પકડાયા. પરંતુ તેમની સૌમ્યતા અને સજ્જનતાથી આકર્ષાએલા મૅજિસ્ટ્રેટ મિ. ઈસાનીએ તેમને કાચી જેલની કોટડીઓમાં ગોંધવાને બદલે કોર્ટમાં કેસના સમયે હાજર થવા જણાવી મુક્ત કર્યા.

તા. ૬ઠી મેથી ૨૮મી જુન કે જે દિવસે નવ મહિનાની સજા લઇ તેઓ સાબરમતી ગયા ત્યાં સુધી તેમણે કાઠિયા-વાડમાં ગામેગામ ઘૂમી લડતની ચિનગારીઓ ફેલાવી.

તેઓ જેલ ગયા તે પહેલાં કાઠિયાવાડ ઠીક ઠીક સળગી ચૂક્યું હતું. આ દિવસોમાં સેંકડો યુવાનોના સંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા. તેમનાં નિખાલસતા, નિઃસ્પૃહીપણું, વાત્સલ્ય, કોમળ હૃદય છતાં લડાઇમાં અગ્રણી અને ઉત્સાહી સ્વભાવે યુવા-નોનાં હૃદય તેમણે જીતી લીધાં. નાના મોટા બધાના તે સાચા સરદાર બન્યા અને મરણની ઘડી સુધી તેમની ઓળખ 'સરદાર મણિભાઇ' તરીકે જ ઘણાને હતી.

લડતની સંધિ થઈ અને તેઓ છૂટ્યા. પરંતુ કાઠિયા-વાડનાંરજવાડાંઓએસધિકાળમાં પણલડાઇઓઆપ્યેજરાખી.

સૌથી છેલ્લે ધ્રાંગધ્રાની લડત ઉગ્ર બની. રાજકીય પરિષદ સામેની ધ્રાંગધ્રાની લડાઇએ સારા યે કાઠિયાવાડનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. ધ્રાંગધ્રાની પ્રજાએ, ત્યાંની બહેનો સુદ્ધાંએ પોલીસનો મજબૂત સામનો કર્યો.

એ યશસ્વી દિનની માસિક ઉજવણીમાં ભાગ લેવા ગએલા મણિભાઇને ધ્રાંગધ્રાએ હદપાર કર્યા, અને થોડા જ સમયમાં ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહની ચોથી ટુકડીના સરદાર તરીકે તેઓ ત્યાંની જેલમાં જઇને બેઠા.

ધ્રાંગધ્રાએ સત્યાગ્રહી કેદીઓ સાથે ભારે ઘાતકી વર્તન ચલાવ્યું. ઇરાદાપૂર્વક અપાએલા તદ્દન હલકા અને નિઃસત્ત્વ ખોરાકે ઘણાના શરીર ઉપર ભારે અસર કરી. શ્રી મણિભાઇ પણ ગંભીર બીમારી લઇ બહાર આવ્યા. ત્યારબાદ છ આઠ મહિના સુધી કાંઇ કરવા અશક્ત બન્યા.

માંદગી ઠીક ઠીક લંબાઇ. આખરે સાજા તો થયા, પણ જીવન-શક્તિ ઘટી, શરીર નબળું પડ્યું, જે ફરી પાછું ઠેકાણે ન જ આવ્યું.

શ્રી. મણિભાઇ સ્વભાવે જેટલા સૌમ્ય અને વિનમ્ર હતા તેટલાજ વિચારણામાં અગ્રગામી અને ઉગ્ર હતા. કાઠિયા-વાડમાં ૧૯૨૯ની સાલમાં મોરબીમાં રાજકીય પરિષદ મળતી હતી. સાથે સાથે યુવક પરિષદ પણ મળવાની હતી. મહારાજાએ એ માટે કેટલીક કબુલાતો માગી. યુવક કાર્યકરોએ તે આપવા ઇન્કાર કર્યો અને સ્વમાન રક્ષા અર્થે મોરબી છોડ્યું એ છોડવામાં મણિભાઇ પણ સામેલ હતા.

પાછળથી નરમ વિચારના કાર્યકરોએ ફરીવાર બીન રાજ-કીય યુવક પરીષદ ભરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા, પરંતુ સદ્ભાગ્યે તેઓએ પ્રમુખ તરીકે આજના રાષ્ટ્રપતિ પંડિત જવાહર-લાલજીની પસંદગી કરી. શ્રી. મણિભાઈએ અનેક રાજસ્થાની-ઓની સહીઓ સાથે પંડિતજીને હકીકતથી વાકેફ કર્યા અને પરિષદ ભારોભાર રાજકીય જ નહિ પણ ઉગ્રમતવાદી રાજ-કીય જ બની ગઇ.

છેલ્લાં વર્ષોમાં કાઠિયાવાડનું જાહેર જીવન છિન્નભિન્ન થયું હતું. બધી શક્તિઓ વેરવિખેર પડી હતી. એને સાંધવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. મરણતોલ ગંભીર માંદગીમાંથી બેઠા થઈ આરામ કરવા ગએલા મણિભાઇએ એ પ્રયત્નોને સફળતા આપ-વામાં પૂરતો સાથ આપ્યો. સફળતાથી તેમણે એ પાર પાડ્યું.

મોટાઇનો મણિભાઇમાં અંશ પણ નહોતો. ઑફિસ બૉય સુદ્ધાં સર્વ સાથે તેઓ એકરૂપ બની શકતા. નમ્રતા, સાદાઇ, નિખાલસપણું, મળતાપણું એ બધું છતાં મણિભાઇ તેમના પ્રત્યેનું માન જાળવી શકતા, તેમના પદનું ગૌરવ સાચવી શકતા.

માણસના ગુણ, માણસનું વ્યક્તિત્વ, માણસની ખોટ, એ ન હોય ત્યારે પુરેપુરા સમજાય છે. તેવી જ રીતે શ્રી મણિભાઇ નથી ત્યારે તેમની મૂર્તિ ક્ષણે ક્ષણે યાદ આવે છે ને તેમાંથી ઝરતી તેમની ગુણકિરણાવલી પણ નજરે ચડે છે.

એવી એમની સ્મૃતિ સદા કાયમ રહો. ('જન્મભૂમિ')

કાગળનો ગ્રામોદ્યોગ

હિંદમાં હાલે કાગળની ખપત વર્ષે લગભગ બે લાખ ટન જેટલી છે. દરેક જાત અને કમના કાગળનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, અને એની કુલ કીમત આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલી થાય છે. એ જોતાં, આપણો હિંદી માથા-દીઠ વાર્ષિક એકથી દોઢ રતલ કાગળ વાપરે છે, જ્યારે યુરોપ કે અમેરિકામાં એનો વાપર માથાદીઠ ૫૦ થી તે ૧૦૦-૧૨૫ રતલ થવા જાય છે.

હવે કાગળને એક દેશના સંસ્કૃતિમાન તરીકે લઇએ તો આપણે શિક્ષણાત્મક અને સાંસ્કૃતિક બંને બાબતોમાં પ્રમા-ણમાં ઘણા જ પછાત છીએ એમ લાગશે. કેળવણી, સાહિત્ય, વ્યાપાર, અને છાપખાનાંની વૃદ્ધિ સાથે કાગળની માગ વધે જ. માથાદીઠ વાર્ષિક એક ઔંસનો પણ કાગળના વાપરનો વધારો થાય એટલે વર્ષે એની ખપતમાં દસ હજાર ટનનો વધારો થાય.

કાગળના ઉત્પાદનમાં હાથમજૂરીની પુષ્કળ જરૂર પડે છે. મુખ્ય સ્થકો પરત્વેના અમારા અનુભવથી જણાય છે કે હાથમજૂરીની કીમત લગભગ ૭૫ ટકા જેટલી આવે છે, જ્યારે માલની ૨૫ ટકા. અથવા, એક રૂપિયાના કાગળમાં ૧૨ આના મજૂરીની કીમત છે અને ૪ આના માલની. આ પરથી સાબિત થાય છે કે બેકારો માટે કાગળનો ગ્રામોદ્યોગ રાહત સમાન થઇ પડે. વળી અમુક વખત સુધી જ જેમને કામ કરવાનું હોય છે એવા ખેડૂતો વગેરેને પણ સહાયકર નીવડે. ઉપરાંત, ખાદીની માફક આ ઉદ્યોગ પણ પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકને પણ મજૂરીના પ્રકાર અનુસાર સારું ક્ષેત્ર પૂરું

પાડે. દાખલા તરીકે, કૂટવાનું, ઉપાડમૂકનું, માવો ધોવાનું વગેરે ભારે કામ પુરુષો કરે, જ્યારે કાચો માલ કાપવાનું, તારવવાનું, સાઇઝીંગ પેસ્ટનું, ગ્લેઝ કરવાનું વગેરે કામ સ્ત્રીઓ અને ઉમર લાયક છોકરાંઓ કરે

કાગળની બનાવટમાં વપરાતા કાચા પદાર્થો મુખ્યત્વે રેસાદાર હોય છે. હિંદમાં એવા રેસાદાર છોડ ને ઝાડ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગે છે. એમાંના કેટલાક મોસમી હોય છે, જ્યારે કેટલાક કાયમનાં. બધી મળીને એની સૌથી દોઢસો જાતો હિંદમાં થાય છે. ગામડામાં રહેનારાઓને સહેલાઇથી હસ્તગત થઇ શકે એવાં એ બધાં લાકડાં હાલ તો નકામાં જાય છે, અગર બળતણમાં વપરાઇ જાય છે. આપણામાંથી કેટલાને ખબર હોય છે કે કપાસ, અળસી, તાડ કે કેળના રેસા યે સારો જેવો લાભ આપી શકે છે! આ તો ગણ્યા ગાંઠ્યા દાખલા છે.

કાગળની બનાવટમાં તાજો માલ ન જોઇએ. અને એ તો મોટે ભાગે ટોપલીઓ, દોરડાં, સાદડીઓ, કપડાં, છાપરી વગેરેમાં વપરાઇ જાય છે. પણ એમાં વપરાઇને ઘસાઇ ગયા પછી જ એ કાગળનો કાચો મસાલો બને છે, જેને બદલે આપણે તો એને નકામો ગણી ફેંકી દઇએ છીએ, અગર બાળી નાખીએ છીએ.

વર્ષોના અમારા અખતરાઓથી અમને લાગ્યું છે કે કશાં આંટીઘૂંટી ભર્યાં યંત્રો સિવાય કોઇ પણ ગ્રામવાસી એને સુલભ એવા પદાર્થોમાંથી આ ઉદ્યોગ ચલાવી શકે. હવે આપણી સામે કરવાનું એટલું જ રહ્યું છે કે એ ઉદ્યોગના અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો ને તેના ઉત્પાદનની રીતોમાં સુધારણા આણવી. (અંગ્રેજી 'ગ્રામઉદ્યોગ પત્રિકા') —કે. બી. જોશી

હિંદી પોસ્ટ ઑફિસની શતાબ્દી

ગયા ઑગસ્ટમાં હિંદમાં પોસ્ટ ઑફિસની સ્થાપનાને સો વર્ષ પૂરાં થયાં. ઇ. ૧૮૩૭ના ઑગસ્ટમાં કંપની સરકારે પહેલવહેલો પોસ્ટ ઑફિસ ઍક્ટ પસાર કરી, પોતાના શાસન નીચેના પ્રાંતોમાં પત્રોની લાવલઇજા કરવાનું આખું તંત્ર સ્વહસ્તક લીધું હતું.

પણ એથી ૧૮૩૭ પહેલાં હિંદમાં ટપાલની સગવડ નહોતી એમ માની લેવાનું નથી. પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ફિરિશ્તાના લખવા મુજબ શેરશાહે પોતાના શાસનકાળ (૧૫૪૦–૪૫) માં એ પદ્ધતિ ખીલવી હતી એટલું જ નહિ, પણ બંગાળથી તે સિંધ સુધી પાકો રસ્તો યે તૈયાર કરાવ્યો હતો. એના પછીના મુગલ પાદશાહો એ પદ્ધતિ વધુ ખીલવતા ગયા. અકબરના અમલમાં તો એ સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી.

કંપની સરકાર વતી હિંદમાં ટપાલનો પાયો નાખ્યો ઈ. ૧૭૬૬માં લૉર્ડ કલાઇવે. પણ તે માત્ર કંપનીના અફસરો માટે જ ખુલ્લી હતી. ૧૭૭૪માં વૉરન હેસ્ટિંગ્સે જાહેરજનતા માટે પણ એ ખુલ્લી મૂકી. એ જ સાલમાં પોસ્ટ માસ્તર જનરલની નીમણૂક થઇ, અને ટપાલના દરો પણ નક્કી થયા. પછી ૧૮૩૭માં ૧૭મો કાયદો પસાર કરી, બધી મહાજની પદ્ધતિઓને દબાવી દઇ ટપાલની એકહથ્થુ સત્તા સરકારના હાથમાં આપવામાં આવી.

ત્યાર બાદ હળવે હળવે માત્ર કાગળપત્રોને બદલે હિંદી પોસ્ટ ઑફિસે ૧૮૭૭માં પાર્સલ પોસ્ટ અને વી. પી. ની પદ્ધતિઓ પણ અખત્યાર કરી. એ પછી થોડાં જ વર્ષોમાં વીમો ઉતરાવેલી વસ્તુઓનો પણ સ્વીકાર કરાવાયો. ૧૮૮૦માં મનીઑર્ડર લેવાનું ને ચૂકવવાનું હાથ ધરવામાં આવ્યું ને ૧૮૯૫માં સેવિંગ્સ બૅંકો પણ ખોલવામાં આવી.

એક સૈકામાં આટલો વિકાસ સાધી, પોતાની શતાબ્દી ઊજવવાના પ્રસંગે હિંદી પોસ્ટ ઑફિસ ટિકિટોના ખાસ સેટ કદાચ બહાર પડશે.

શાંતિઃ શાંતિઃ।

મહાયુદ્ધનો અંત આણવા ૧૯૧૮ના નવેંબરની ૧૧મી તારીખે 'આર્મિસ્ટીસ ડે'–યુદ્ધશાંતિનો દિવસ–નક્કી થયા પછી નીચે મુજબનાં યુદ્ધો દુનિયાના પટ પર ખેલાયાં છે. વિશ્વવ્યાપી માનવતાનો હજુ ચાલુ રહેલો 'શાંતિ, શાંતિ'નો જાપ કેટલો સફળ થયો છે એ એ યાદી બતાવી આપે છે.

૧૯૧૮–૧૯: પૂર્વ ગૅલીશિયાના કબજા માટે પોલૅંડ ને યુક્રેનિયા વચ્ચે જંગ.

૧૯૧૯: લાલ રશિયાએ શ્વેત રશિયનોને છૂંદી નાખ્યા.

૧૯૧૯–૨૧: આયર્લેંડમાં ગેરીલા યુદ્ધ.

૧૯૧૯–૨૨: મોરૉક્કોમાં સ્પેનીશ યુદ્ધ–સ્પેનના ૧૦૦૦૦ માણસોનો સંહાર.

૧૯૧૯–૨૬: ઇબ્ન સૌદની અરબસ્તાનની ચઢાઇ.

૧૯૨૦: રશિયાનો પોલૅંડ પર હૂમલો.

૧૯૨૦: તુર્કીનો આર્મેનિયા પર હલ્લો.

૧૯૨૦–૨૬: ચીનમાં આંતરવિગ્રહ.

૧૯૨૧–૩૨: ગ્રીસનો એશીયા માઇનોર પર હૂમલો.

૧૯૨૫: સીરિયામાં દ્રુસોનો બળવો.

૧૯૨૫–૩૫: બોલીવિયા ને પેરુગ્વે વચ્ચે શાકોના હક સંબંધે વિગ્રહ.

૧૯૨૭–૨૮: ચીનમાં રાષ્ટ્રવાદી ને કૉમ્યુનીસ્ટ પક્ષો વચ્ચે વિગ્રહ.

૧૯૩૧–૩૨: જાપાનનો મંચુકુઓ પર હૂમલો.

૧૯૩૨: શૅંગાઇમાં ચીન જાપાન વચ્ચે ખૂનખાર જંગ.

૧૯૩૫–૩૬: ઍબિસીનિયાની શિકસ્ત.

૧૯૩૭: જાપાનનો ઉત્તર ચીન પર હૂમલો. ('પ્રતાપ')

સ્વાસ્થ્ય

પાણી, દૂધ, ઘી વગેરેમાં આંગળી કે અંગુઠો ઘાલવો નહિ તેમજ દૂધમાં ખાંડ ભેળવવામાં પણ આંગળીનો ઉપયોગ ન કરો પણ ચમચાથી કામ લો અથવા તો બે વાસણોમાંથી પરસ્પર રેડો; તેમાં પણ એક ટીપું યે નીચે ન પડે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

જે વાસણમાં પીવાનું પાણી કે દૂધ વગેરે રાખ્યું હોય તેને ઢાંકવાનું ભૂલવું નહિ તથા તેને જમીનથી કાંઇક ઊંચું રાખવું. વાસણ પણ એવું જોઇએ કે જે અંદરથી સ્વચ્છ કરી શકાય. જે શીશીમાં તેલ વગેરે રાખ્યું હોય તેને બૂચથી બંધ કરવાનું ભૂલવું નહિ. તેમાં પણ જેમાં દવા હોય તેને ચોક્કસ ગારવો. જે વાસણોમાં અનાજ રાખ્યું હોય તે પણ એજ પ્રમાણે ઢાંકી દેવાં જોઇએ, જેથી તેમાં ઊંદરો પેસે નહિ. ઘરમાં જો ઊંદરો દર પાડે તો તેને પૂરી લેવાં જોઇએ.

નવી દવા અથવા બીજી કોઇ ચીજ કોઈ જૂની સીસીમાં નાખવા પહેલાં ગરમ પાણી તથા સોડાથી તે ધોઈ નાખવી.

પાણી, દૂધ, ઘી આદિ કાઢવા માટે જે લોટો કટોરો અથવા ગલાસને વાસણમાં નાંખો તેનો નીચેનો ભાગ પ્રથમ ધોઇને સાફ કરી નાંખો.

ડોલ, બાલદી કે ઘડાની પાસે હાથ ધોવા ભરેલો લોટો હમેશાં રાખવો જોઇએ. ખાલી થાય તો તે ફરીથી ભરવો. પાણીથી ભરેલી ડોલ, બાલદી કે ઘડામાં હાથ નાખવો ન જોઇએ. હથેલીથી લોટાને નમાવીને પાણી લેવું જોઇએ; તેમાં પણ હાથ નાખવો નહિ.

હાથ ધોવામાં કે વાસણ માંજવામાં ગમે ત્યાંથી માટી લેવી નહિ. જ્યાંથી માટી લો તે જગા, લોકોએ ગંદી કરેલી હોવી ન જોઇએ. ચોકખી માટી શોધીને કામમાં લો. જમીન ખોદીને ખેતરની માટી મળી શકે તો ઠીક. વળી માટી એકઠી કરો તો તેને વાસણમાં રાખો.

(આ તથા ગયા અંકમાં આવેલો 'ભારતીય શિષ્ટાચાર' એ બંને લેખ, પંડિત રામનારાયણજી મિશ્રના હિંદી પરથી લીધેલા છે.)

અમૂલ્ય કેળું

લીલા ફળ તરીકે કેળું કેટલું કીમતી છે, તેનો ભાગ્યે જ કોઇને વિચાર આવતો હશે. સહેલાઇથી પચી જનારાં ફળોમાં એ સર્વોત્તમ છે એટલી જ એની મહત્તા નથી; શરીરને ગરમી અને તાકાત આપનાર તરીકે પણ તે સર્વોત્તમ છે. કુદરતી સાકરનું જે પ્રમાણ તેનામાં રહેલું છે તે શક્તિના એક સસ્તા અને સહેલા સ્રોતની ગરજ સારે છે.

પોષકશક્તિમાં તો માત્ર દ્રાક્ષ જ તેની બરોબરી કરી શકે. લીંબુ કે નારંગી જેવાં ફળોમાં એથી અરધી જ શક્તિ હોય છે. વળી તેની છાલ તેના ગર્ભનું જંતુઓથી ખાસ રક્ષણ કરે છે. ગમે તેટલા પ્રમાણમાં એ લેવામાં આવે, છતાં એમાંનું સાકરનું તત્ત્વ એવું છે કે એથી વજનમાં બીલકુલ વધારો થતો નથી.

એમાં રહેલા પોષક તત્ત્વોની શોધ કરનાર ડૉ. વૉલ્ટર એડીના જાહેર કરવા પ્રમાણે કેળામાં ચૂના ઉપરાંત મૅગ્નેશિયમ, ફોસ્ફરસ, લોઢું ને તાંબાનાં યે તત્ત્વો છે. ડી સિવાયનાં બધાં વિટામિન પણ તે ધરાવે છે. ચૂનો શરીરના બંધારણમાં ખાસ ઉપયોગી છે, એટલે ક્ષયના રોગીઓ માટે તે ઉત્તમ છે. તેનાં બીજાં પણ તત્ત્વો મજ્જાતંતુઓને પોષણ આપવામાં ઉપયોગી છે.

ટૂંકામાં, સ્વયંસંપૂર્ણ ખોરાક તરીકે કેળાંની સરખામણી બીજું કોઇ ફળ કરી શકે તેમ નથી. દૂધના એક પ્યાલા સાથે એક કેળું એક ટંકનો પૂરતો ખોરાક થઇ પડે.

સિયામ

સિયામ દેશ બ્રહ્મદેશ અને મલાયાની વચ્ચે આવેલો છે, જે બંને બ્રિટિશના તાબામાં છે. જે જબરા દ્વીપકલ્પનો સીંગાપોર છેડો છે તેનો કેટલોક ભાગ સિયામીઝ છે, કેટલોક બ્રહ્મી છે ને કેટલોક મલાયન છે. એક ઠેકાણે બ્રહ્મદેશની દક્ષિણ સરહદ પાસે એ દ્વીપકલ્પની પહોળાઇ માત્ર ૨૫ માઇલ જ છે. અહીં બધી જમીન સપાટ જ છે, એટલે ત્યાં સહેલાઇથી એકાદ નહેર ખોદી કાઢી, રંગૂન અને હોંગકોંગ વચ્ચેનું લાંબું અંતર ઘટાડી સીધો વહેવાર સાધી શકાય. એવી નહેર થાય તો જાપાનને પણ હિંદ કે બ્રહ્મદેશ પર હલ્લો લાવવો સહેલો થઇ પડે, કારણ કે તે સિયામનું મિત્ર છે.

સિયામનો સરમુખત્યાર અત્યારે કર્નલ ફાયો બાકોલ છે. એણે જર્મનીમાં શિક્ષણ લીધું છે. સિયામ પરની બ્રિટિશ અસર સાવ નાબૂદ કરી, જાપાનથી અતલગની મૈત્રી સાધવાની એની ખાસ ઇચ્છા છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં જાપાન સાથેનો સિયામનો વેપાર પણ અનેકગણો વધ્યો છે.

હાલમાં એ અફવા ખૂબ જોરથી ફેલાઇ છે કે સિયામની ક્રા સંયોગીભૂમિ આરપાર જાપાને એક ઊંડી નહેર ખોદવાની યોજના કરી છે, જેમાંથી લડાયક જહાજો પણ પસાર થઇ શકે. બ્રિટિશોએ સીંગાપોર ખાતે જબરી કિલ્લેબંદી કરી છે, પણ જો આ નહેર ચાલુ થાય તો જાપાન સામે તો એ કિલ્લેબંદી નિષ્ફળ નીવડે એમ છે અને એટલે જ બ્રિટન અત્યારે ગભરાટ અનુભવે છે.

નવા વગડા

આજથી પંચોતેર વર્ષ પહેલાં એક ભલા અંગ્રેજે આસ્ટ્રેલિયામાંના પોતાના એક મિત્રને બે ડઝન સસલાં ભેટ મોકલ્યાં. મિત્ર એથી ખૂબ રાજી થયો, પણ એ ભેટે આજકાલ આખા આસ્ટ્રેલિયાની ખાનાખરાબી કરી નાખી છે.

ભેટનાં એ બે ડઝન સસલાંમાંથી વધીને છ જ વરસમાં તો એમની સંખ્યા ૨૦,૦૦૦ પર પહોંચી. અને આજકાલ તો એ એટલા વધી છે કે ફળદ્રુપ પ્રદેશોને ચાળીસ લાખ પૌંડને ખર્ચે તારની વાડ બાંધ્યા છતાં તેમને નથી અટકાવી શકાયા ને વરસે એક અબજની સંખ્યામાં તેને મારવા છતાં આસ્ટ્રેલિયનો એમનાથી ઉગાર નથી મેળવી શક્યા.

માઇલ માઇલ કરીને એ સસલાં આસ્ટ્રેલિયાને ઉજ્જડ બનાવી રહ્યાં છે ને વિજ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે મધ્ય આસ્ટ્રેલિયા તો થોડા જ વરસોમાં ખોવાધાતું સૂકું રણ બની જશે.

એવી જ રીતે સહરાનો વિસ્તાર પણ વધતો આવે છે.

સુદાન ઓળંગી હવે તો ઠેઠ મિસરની સરહદ સુધી તે પહોંચ્યું છે. વરસે એક માઇલ તેનો વિસ્તાર વધે છે. એક વખતની લીલોતરીવાળી જમીન હવે સાવ વગડાઉ બની ગઇ છે.

એવીજ સ્થિતિ મધ્ય અમેરિકામાં ધૂળનાં વાવાઝોડાંએ ઊભી કરી છે. નહેરો બનાવવાની યોજના ત્યાં નિષ્ફળ ગઈ છે ને ઊડતી ધૂળ વધુ ને વધુ જમીન વેરાન બનાવી રહી છે. (ટિટ્-બિટ્સ)

આપણી આર્થિક સ્થિતિ

આપણને રોજ સમજાવવામાં આવે છે કે ભારતની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સુધરી રહી છે! એ કેટલી સુધરી છે તે નીચે લખેલી ચીજોના પહેલાંના ભાવો સાથે આજના ભાવોની તુલના કરવાથી સમજાશે.

ચીજ	ઇ. ૧૩૨૦	ઇ. ૧૮૫૭	ઇ. ૧૮૯૦
ઘઉં (રૂા.૧ના)	૧૧૯ શેર	૫૦ શેર	૨૫
ચણા ,,	૧૭૬ શેર	૪૫ શેર	૨૮
દાળ ,,		૩૦ શેર	
ઘી ,,	૩૩ શેર	૪॥ શેર	
તેલ ,,		૨૫ શેર	
દૂધ ,,		૪ મણ	૧॥ મણ

નવી કેડીઓ

ગ્રામોફોન રેકર્ડની અસંખ્ય પિનો કચરાપેટીમાં નિરર્થક જાય છે, પરંતુ જો તેનો ઉપયોગ ખત્રીઓ માટે કાપડ છાપવાનાં જુદીજુદી જાતનાં જેવાં કે ફૂલવેલ, બુટ્ટા, પશુપંખી ઇત્યાદિ ડીઝાઇનોનાં બીબાં બનાવવા પાછળ કરવામાં આવે તો ઘણાં જ સુંદર અને કિફાયત થઈ શકે. અત્યારે તેવાં બીબાં બનાવવાના ઉપયોગમાં સ્ટીલનો વાળો લાવી તેના ટુકડા કરી તેને એક બાજુ અણીદાર અને બીજી બાજુ સપાટ માથાં ઘસીને વાપરે છે, જ્યારે પિનો વગર મહેનતે એક બાજુ સપાટ અને બીજી બાજુ અણીદાર તૈયાર મળે. —ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ

મૃત સરોવરની સમૃદ્ધિ

પાલેસ્ટાઇનમાં આવેલો ૪૭ ફૂટ લાંબો ને ૯ માઈલ પહોળો મૃત સરોવર રસાયણોના ખજાના તરીકે પૂરવાર થયો છે. ભૂમધ્યસમુદ્રની સપાટીથી ૧૩૦૦ ફૂટ નીચું ને એ ઉપરાંત એટલું જ ઊંડું એ સરોવર દરરોજ એંશી લાખ ટન જેટલાં જૉર્ડન નદીનાં ખનિજમિશ્રિત પાણી મેળવે છે.

વરાળ બની ઊડી જવા સિવાય તેનાં પાણીને બીજો કોઈ માર્ગ રહેતો નથી. આમ પાણી વરાળ માફક ઊડી જતાં પાછળ રહેતો ખનિજનો જથો વધતો જ જાય છે. આજ તો એનું પાણી એટલું બધું ખનિજમિશ્રિત બની ગયું છે કે તેમાં કોઇ માણસ ડૂબી પણ ન શકે!

દરિયાનાં પાણીથી યે તેનાં પાણીની ખારાશ પાંચગણી છે, એ વાત તેમાં મિશ્રિત થએલા ખનિજોનું પ્રમાણ બતાવી આપશે. પોટાશ, મૅગ્નેશિયમ, ચૂનો, બ્રોમાઇન ઉપરાંત અનેક બીજાં રાસાયણિક ક્ષારો તેમાં ભર્યા પડયા છે. એકલા પોટાશનું પ્રમાણ જ વીસ લાખ ટન અનુમાનવામાં આવે છે.

યહૂદીઓ પાલેસ્ટાઇન પાછા ફર્યા છે, ત્યારથી આ રસાયણો ગાળી કાઢવાનું શરૂ થયું છે. વર્ષે ૨૦થી ૨૫ હજાર ટન બ્રોમાઇન તેમાંથી મેળવવામાં આવે છે. ધારવામાં આવે છે કે પોટાશનું પ્રમાણ થોડા જ વર્ષોમાં લાખ ટન પર પહોંચશે.

નવા નુસખા

આગ ઓલવનારા બૉંબ તમે ઘેરબેઠા પણ બનાવી શકો. વીજળીનો એક જૂનો ગોળો લઇ તેના પરનો ધાતુનો ભાગ કાઢી નાખી, ગોળાનો ઉપરલો ભાગ કાર્બન ટેટ્રાક્લોરાઇડમાં બોળો. પછી તેમાં એક કાણું પાડો, એટલે એ પ્રવાહી બધું ગોળામાં ખેંચાઈ આવશે. આવા જોઇએ એટલા ગોળા ભરી લઇ, પછીથી કાણાંને મીણ વડે પૂરી દો એટલે એ આગ ઓલવનારા બૉંબ થઇ ગયા. જ્યાં જ્યાં આગ લાગે ત્યાં તેની જ્વાલાઓના મૂળમાં જ આ બૉંબો ફેંકો એટલે તેનો ધુમાડો આગને ઠંડી પાડી દેશે.

વિકસતું વિજ્ઞાન

ખરતા તારાની ઝડપ માપવા માટે હાલમાં જ માસાચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનની હાર્વર્ડની વેધશાળાએ એક નવું ગતિમાપક યંત્ર (સ્પીડોમીટર) શોધી કાઢયું છે. યંત્રમાં ખાસ બનાવટનો એક કૅમેરા ગોઠવેલો હોય છે, તેના લેન્સમાં પંખા જેવી પતરીઓ ગોઠવેલી હોય છે જે સેકંડમાં વીસ વખત તેની આડે આવે છે. આથી જે તારાનો ફોટોગ્રાફ લેવાતો હોય તેના માર્ગના નાના વિભાગ પડી જાય છે ને એ વિભાગોની માપણી પરથી એ તારાના ખરવાની ઝડપ માપી શકાય છે.

ન્યૂ યૉર્કના આવતા વિશ્વમેળામાં પ્લૅનેટેરિયમના જેવડા જ કદનો માણસના માથાનો નમૂનો ઊભો કરવામાં આવશે. એ નમૂનો એટલો વિશાળ હશે કે જોનારાઓ તેમાંનાં જીભ અને દાંત વગેરે ભાગો પર સહેલાઇથી ફરી શકશે એટલું જ નહિ પણ ગળામાં અને શ્વાસનળીઓમાં પણ ફરી શકશે! એ રાક્ષસી મસ્તકમાં એક ભોમીઓ રહેશે, જે જોનારાઓને તેની અને જુદાંજુદાં મજ્જાકેન્દ્રોની બધી વિગતો સમજાવશે.

ઝાડ જેમ પુખ્ત થતું જાય છે તેમ તેના કદ ફરતાં એક પછી એક કુંડાળાં બંધાતાં જાય છે; તેવી જ રીતે પ્રાણીઓના દાંત જેમ પુખ્ત થતા જાય છે તેમ તેના ફરતાં કુંડાળાં બંધાતાં જાય છે. આ કુંડાળાં નરી આંખે નથી જોઇ શકાતાં, પણ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી જોઇ શકાય છે. વળી એ કુંડાળાં શારીરિક માંદગીની યે નોંધ આપે છે, કારણ એ દરમિયાન બંધાએલો ક્રમ સામાન્ય ક્રમથી કંઈક જુદો પડી જાય છે.

૧૯૧૬ની લખનૌ કૉંગ્રેસમાં મોહનદાસ ગાંધીને નાતાલની કકડતી ઠંડીમાં ઉઘાડે પગે આવતા જોઇને ભૂલાભાઈ દેસાઇએ પૂછ્યું: 'આવી અસહ્ય ટાઢમાં તમે પગની રક્ષા નથી કરતા એ શરીરરક્ષાની દૃષ્ટિએ ઉચિત છે?' અચાનક એવામાં સામેથી એક કઠિયારો લાકડાંની ભારી માથે લઇને માત્ર લંગોટીભેર ટાઢે ઠૂંઠવાતો આવતો હતો. ગાંધીજીએ તેની સામે જોયું; અને, ભૂલાભાઈ કહે છે કે, 'મને મારો જવાબ મળી ગયો.'

ગણિતગમ્મત:

૨૮ને કુલ કેટલા આંકડા વડે ભાગી શકાય? જવાબ આમ છે: ૧, ૨, ૪, ૭ ને ૧૪. અને ખૂબી તો એ છે કે આ પાંચ આંકડાનો સરવાળો પણ ૨૮ જ થાય છે.

આવો જ બીજો આંકડો ૪૯૬. એને આટલા આંકડા વડે ભાગી શકાય છે: ૧,૨,૪,૮,૧૬,૩૧,૬૨,૧૨૪ અને ૨૪૮. અને એ બધા આંકડાનો સરવાળો પણ ૪૯૬ થાય છે. આવો બીજો કોઈ સંપૂર્ણ આંકડો જાણવામાં છે? (હ. વ્યા.)

અનેકાર્થી શબ્દ: **મેર**=માળાનો શરૂઆતનો મોટો મણકો; શિરોમણિ, મુગટ; હુક્કાનો ડોયો; તાંબાનું એક મોટું વાસણ; એક જીવડું; સોરઠની એક જાતિ; મોવડી; મેરુ પર્વત; બાજુ, દિશા, તરફ.

આખી દુનિયા પર ૨૧,૦૦૦ પ્રકારની પોસ્ટની ટિકિટો પ્રચારમાં છે.

કહેવતોના અર્થ: 'દાવ આવ્યે સોગઠી મારવી'—એટલે પોતાને યોગ્ય અવસર મળ્યા પહેલાં ઝંપલાવી દેવું કે એ વીત્યા પછી એને વાળવા પ્રયાસ કરવો તે નકામો છે: અવસર હાથ ચડ્યો કે તેને તુરતાતુરત સાચવી લેવામાં જ સાચું શાણપણ રહેલું છે. એને મળતી બીજી કહેવતો: 'પવન જોઈ પીઠ દેવી, 'વળ જોઇને ટાંકણું મારવું', 'ટાણે થાય તે નાણે ન થાય' વગેરે.

રંગીન રૂમાલ ધોતાં પહેલાં નવશેકા પાણીમાં ચમચો ટર્પેન્ટાઈન નાખીને ૨૦ મિનિટ રહેવા દેવા. રંગ ઝાંખા નહિ પડે.

સફેદ કપડાં કચોણાં પડીને ઝાંખાં થયાં હોય તો છેલ્લા નિખારવાના પાણીમાં થોડો હાઇડ્રોજન પેરૉક્સાઈડ નાખવો.

કરોળીઆની માદા પોતાની આખી જિંદગી દરમિયાન બે હજાર ઇંડાં મૂકે છે, રાણી મધમાખ એક લાખ અને સામન માછલી એક કરોડ!

ખાંડેલું સૂકું મરચું ઘાસતેલમાં કાલવીને માકણ થતા હોય ત્યાં મૂકતાં તે મરી જાય છે અને ફરી થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. (ગો. કુ. પંચાલ)

મેશના ડાઘને ધોવાની ભૂલ રખે કરતા. એના પર થોડું મીઠું ભભરાવીને બ્રશથી સાફ કરી નાખજો.

તમારું ભાષાજ્ઞાન કેટલું?

આ શબ્દોના અર્થ કરો જોઇએ: અકતો, અગણું, અગવો, અઘોક, અંગારૂ, અજાડી, અજિન, અતાઈ, અલફા, અલેતું, અવહાર, અવાઈ, અળસાણું, અળાવો.

જવાબ: કારીગરોનો રજાનો દિવસ, ત્રીજું, ભોમીઓ, કૉલેરા, વ્યક્તિગત, હાથી વાઘ વગેરે જંગલી જાનવરોને ફસાવવા ખોદાએલી ખાઇ, કાળીઆરનું ચામડું, શિખાઉ ગવૈયો, ફકીરોની બાંય વગરની કફની, બાલિશ, કામચલાઉ સંધિ, અફવા, થાકેલું, ફાંસીએ લટકાવવાના દોરડાનો ગાળો.

ગરુડ ૨૦ દિવસ ઉપવાસી રહી શકે છે, જ્યારે ગીધ ૪૦ દિવસ.

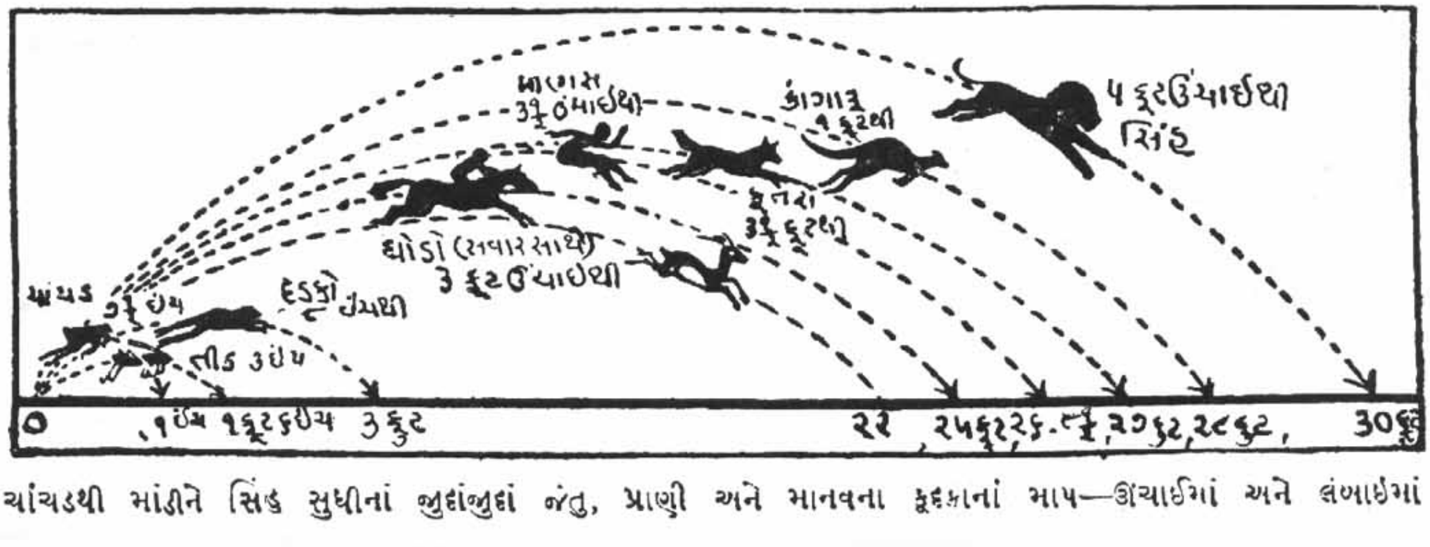
પાણીમાંના પ્રાણવાયુ કરતાં હવામાંના પ્રાણવાયુનું વજન વિશેષ હોય છે.

'તમારો નવો પાળેલો કૂતરો રાતે ચોકી તો બરાબર કરતો હશે!'

'હા; કોઇ વિચિત્ર અવાજ સાંભળતાં માત્ર તેને જગાડવો પડે છે; બાકી ભસવાનું એ પોતાની મેળે ચાલુ કરે છે!!'

સમુદ્રના એક ગૅલન પાણીમાં ચાર ઔંસ ક્ષાર હોય છે એમાંનું બધું મીઠું કાઢી એનો ગંજ ખડકયો હોય તો ૫૦ લાખ ઘનફૂટનો થાય.

લીંબુના રસમાં ઓગાળેલા મીઠાથી ચાના ડાઘ સાફ થઇ જાય છે.

ચાંચડથી માંડીને સિંહ સુધીનાં જુદાંજુદાં જંતુ, પ્રાણી અને માનવના કૂદકાનાં માપ—ઊંચાઈમાં અને લંબાઇમાં

